ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Հասարակական գիտություններ № 4, 1950 *Общественные науки*

Ա. Հակոբյան

# ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

## *ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՖԵԴԵՐԱՑԻԱՅԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ*

*1921 թվի նոյեմբերին Հայաստանում նախապատրաստական աշխատանքներ են սկսվում բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների սովետների ընտրությունների համար։*

*Մինչև այդ սովետական իշխանության օրգանները համարվում էին ռևոլուցիոն կոմիտեները (ռևկոմները), որոնք կազմակերպվել էին սովետական կարգերի ստեղծման հենց առաջին օրերից։ Ռևկոմները նշանակովի մարմիններ էին։ Եվ գա հասկանալի է։ Նրանք առաջացան ու իրենց գործունեությունը ծավալեցին այնպիսի իրադրության մեջ, երբ երկրում հաղթական ապստամբության շնորհիվ նոր էին հաստատվել սովետական կարգերը և շարունակվում էին քաղաքացիական կռիվները ներքին ու արտաքին թշնամիների դեմ։ Բոլշևիկների պարտիան սովետական ժողովրդին ու Կարմիր բանակին մոբիլիզացրել էր թշնամու ջախջախումը իրականացնելու համար։*

*Քաղաքացիական կռիվների հաղթական ավարտումից հետո, երբ Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները, բոլշևիկների պարտիայի ղեկավարությամբ ձեռնամուխ եղան խաղաղ տնտեսական շինարարության՝ երկրի քայքայված տնտեսության վերականգնման աշխատանքներին, արդեն հնարավորություն ստեղծվեց ռևկոմները փոխարինելու բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների սովետներով։*

*Փետրվարյան ավանտյուրայի ջախջախումից հետո, 1921 թվի մայիսին Հայաստանի Ռևկոմը վերակազմվում է ՀՍՍՌ Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի նախագահությամբ, որ աշխատանքի էր ուղարկվել Հայաստան ՌԿ(բ)Պ Կենտրոնական Կոմիտեի կողմից։ Իր կազմակերպման առաջին իսկ օրերից Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը ծավալուն աշխատանք է սկսում Սովետական Հայաստանի քայքայված տնտեսության վերականգնման գործը կազմակերպելու և առաջ մղելու ուղղությամբ։ Այդ կապակցությամբ էլ առաջանում է ռևկոմները բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների սովետներով փոխարինելու անհրաժեշտությունը։ Սովետները՝ շնորհիվ իրենց կառուցվածքի և կազմակերպչական ճկունության, է՛լ ավելի ամուր կապեր պետք է հաստատեին մասսաների հետ, որպես իշխանության օրգաններ, նրանք պետք է կազմակերպեին, գլխավորեին և առաջ մղեին աշխատավորների պայքարը պատերազմի վերքերը բուժելու, մեր քայքայված երկիրը առաջավոր սոցիալիստական ռեսպուբլիկաների վերածելու համար։*

*Ալ. Մյասնիկյանը, անդրադառնալով այդ հարցին, Հայաստանի բոլ-*

չևիկների առաջին համագումարում (1922 թ. հունվար) սովետական շինարարության մասին տված իր զեկուցման մեջ ասել է. «Մեր աշխատանքի երկրորդ շրջանը տևել է հուլիսից մինչև աշուն (1921 թ.— Ա. Հ.)։ երբ թշնամիներին հաղթահարել էինք և ապահովությամբ կարող էինք շինարար աշխատանքի անցնել։ Բայց արդյունավետ աշխատանք կատարելու համար մենք կազմակերպված խորհրդային մարմիններ ու ապարատներ չունեինք, ուստի այս շրջանում պետական օրգանների կազմակերպման հարցն ամենահրթականն էր։ Այդ ժամանակ էր ահա, որ մենք գավառային հեղկոմների նախագահներին խորհրդակցության հրավիրեցինք, պարզեցինք գավառների ու կենտրոնի փոխհարաբերությունները, ինչպես և նախագծեցինք պետական մարմինների կազմակերպման գործը։

... Եթե մեր կոմիսարիատները որոշ պակասություններ ունեցել են, այդ պակասությունների մի մասն առաջացել է մեր հեղկոմների սիստեմից։ Իսկ այժմ, երբ մենք անցնում ենք խորհուրդների սիստեմին, ապա կարելի է հուսալ, որ նման սխալները վերացվելու են»։[1]

1921 թ. նոյեմբերի 19-ին հրապարակվում է ՀՍՍՌ Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի որոշումը՝ սովետների ընտրությունները նախապատրաստող և անցկացնող ռեսպուբլիկական կենտրոնական հանձնաժողով կազմակերպելու մասին։ Այդ որոշման հիման վրա նման հանձնաժողովներ էին կազմակերպվում նաև քաղաքներում ու գավառներում։ Նոյեմբերի 20-ին լույս է տեսնում դեպուտատների սովետների ընտրության ժամանակավոր կանոնադրությունը, Ժողկոմսովետի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի ստորագրությամբ։ Այդ կանոնադրությունը ուժի մեջ էր մնալու մինչև բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների սովետների համահայաստանյան առաջին համագումարը, ուր հաստատվելու էր Սովետական Հայաստանի առաջին կոնստիտուցիան։

Կանոնադրությունը նախատեսում էր, որ գյուղերում, քաղաքներում, գավառամասերում և գավառներում իշխանության օրգանները համարվում են սովետները, որոնք հաշվետու են իրենց ընտրողների առաջ։ Համապատասխան դեպուտատների սովետներն իրենց աշխատանքները (համագումարների միջև ընկած ժամանակաշրջանում) իրականացնում են գործադիր մարմինների՝ գյուղսովետի, քաղսովետի, գավառամասային սովետի, գավառային գործադիր կոմիտեի և Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի միջոցով։

Բացի ընտրությունների կարգից, կանոնադրությունը տալիս էր սովետների անելիքները, քաղաքացիների մասնակցության կարգը ընտրություններին և այլն։ Այդ կանոնադրությունը հանդիսացավ ՀՍՍՌ ապագա կոնստիտուցիայի նախատիպը։

Վերոհիշյալ կանոնադրության հիման վրա 1921 թվի դեկտեմբերին Սովետական Հայաստանի քաղաքներում, գյուղերում, գավառամասերում և գավառներում տեղի են ունենում դեպուտատների սովետների ընտրությունները, որոնք անցնում են աշխատավորական մասսաների ամենաակտիվ մասնակցությամբ։ Ամենուրեք ընտրությունները տալիս են լավագույն արդյունքներ։ Աշխատավորները սերտ կերպով համախմբվելով բոլշևիկների

[1] Հայկական ՍՍՌ Պետ. կենտր. Արխիվ, ֆ. 4/114, գ. 185, թ. 80 (ՀՍՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողկոմատի ինֆորմացիոն բյուլետեն, 1921 թ.)։

[2] Տես ՀՍՍՀ Դեկրետների և հրամանների ժողովածու, № 13, 1921 թ., հոդվ. 87։

պարտիայի շուրջը, վճռական հակահարված են տալիս կուլակային-նացիոնալիստական տարրերին, որոնք միացած դաշնակ թափթփուկների հետ, ջանք չէին խնայում ձախողելու սովետների ընտրությունները։

1921 թվի դեկտեմբերի 27-ին, առաջինը Հայաստանում, բացվում է ռեսպուբլիկայի բանվորական կենտրոնի՝ Ալեքսանդրոպոլ քաղաքի դեպուտատների սովետի նիստը։ «Ժողովրդական տունը (այժմյան Ֆիլհարմոնիայի շենքը— Ա. Հ.) ուր կայացավ խորհրդի նիստը,— ասված է ինֆորմացիայի մեջ,— առանձնահատուկ կենդանություն էր ստացել, լի հարյուրավոր բանվորներով. մթնոլորտը համակում էր բոլորին առանձին ոգևորություն ու բարձր տրամադրություն, որը իսկական պրոլետարական ժողովի առանձնահատկությունն է կազմում»։[1]

Նիստը լսում է զեկուցումներ ընթացիկ մոմենտի և Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի կազմակերպման մասին։ Արձագանքելով բոլշևիկյան պարտիայի կողմից առաջ քաշված հարցին՝ ֆեդերացիայի կազմակերպման վերաբերյալ, քաղաքային սովետի նիստն իր որոշման մեջ արտահայտում է Ալեքսանդրոպոլի աշխատավորության միահամուռ կամքը ֆեդերացիայի ստեղծման անհրաժեշտության մասին։ Ջերմ մթնոլորտում նիստին ողջույն են հաղորդում Կարմիր Բանակի հայկական և ռուսական զորամասերի ներկայացուցիչները, որոնք հայտարարում են, որ «Կարմիր Բանակը կազմ պատրաստ է պահպանելու հեղափոխության նվաճումները թե ներքին և թե արտաքին հակահեղափոխությունից»։

1922 թվի հունվարի 1-ին բացվում է Երևան քաղաքի դեպուտատների սովետի առաջին նիստը։ Մայրաքաղաքի սովետի առաջին նիստը ազատագրված հայ ժողովրդի անունից հատուկ կոչ է ուղղում բոլոր երկրների բանվորներին։

«Առաջին անգամ իր պատմության մեջ,— ասված է կոչում,— հայ ժողովուրդը իսկական անկախություն ձեռք բերեց, աշխատավոր մասսաների անկախություն՝ իշխող դասակարգերի տնտեսական շահագործումից և քաղաքական ու բարոյական ճնշումից։ Մեր երկրի բանվորության և աշխատավոր դյուղացիության կյանքում նոր դարաշրջան բացվեց՝ հին աշխարհից հրաժարվելու և ինքնուրույն քաղաքական գոյության շրջան։ Եռանդուն մասսայական աշխատանք սկսվեց՝ նպատակ ունենալով վերականգնել քայքայված տնտեսությունը, ամուր հիմքերի վրա դնել խորհրդային իշխանությունը, տարածել կոմունիզմի վեհ գաղափարը։ Կարճ ժամանակամիջոցում, մի քանի ամիսների ընթացքում,— մեզ հաջողվեց մեր դիրքերն այնքան ամրապնդել և ժողովրդական լայն մասսաների մեջ այնպիսի վստահություն և համակրություն ձեռք բերել, որ երկրի ներսից մեզ որևէ վտանգ սպառնալ չէր կարող... Աղքատ և քայքայված մեր երկրում մենք հոգով արի ենք, չենք վհատվում, համարձակ ու եռանդուն կերպով նոր կյանք են ստեղծում, մեր կոմունիստական հասարակությունը կառուցում։

Մենք այստեղ Երրորդ Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի գնդերից մեկն ենք հանդիսանում, ընդունում ենք ամբողջովին նրա ծրագիրն ու տակտիկան։

---

[1] Հայկական ՍՍՌ Պետ. կենտր. Արխիվ, ֆ. 4/114, գ. 181 (ՀՍԽՀ Արտաքին Գործերի ժողկոմատի ինֆորմացիոն բյուլետեն, 1921 թ.)։

[2] Նույն տեղում։

Մենք համոզված ենք, որ կոմունիստական Ինտերնացիոնալի ղեկավարությամբ ու հզոր աջակցությամբ մեզ կհաջողվի երկրի տնտեսությունը ամուր հիմքերի կրա դնել, արտադրողական ուժերը բարձրացնել և ժողովրդի լայն աշխատավորական մասսաները ապահովել նյութական ու բարոյական բարիքներով։[1]

Այս խոսքերում գեղեցիկ կերպով արտահայտված են Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգի և աշխատավոր գյուղացիության կամքն ու վճռականությունը ռեսպուբլիկայում սոցիալիստական շինարարությունը հաստատ քայլերով առաջ տանելու մասին։

Կոչում Սովետը մայրաքաղաքի բոլոր աշխատավորների անունից միահամուռ կերպով արտահայտվում է Անդրֆեդերացիայի կազմակերպման անհրաժեշտության օգտին։ «Անդրկովկասի երեք հանրապետությունները,— ասված է կոչում,— կոմունիստական կուսակցությունները և կառավարությունները վերջերս բանակցություններ են վարում Անդրկովկասի հանրապետությունները տնտեսապես միացնելու, նրանց ֆեդերացիա ստեղծելու համար։ Երեք հանրապետությունների երկաթուղիները և արտաքին առևտուրը արդեն միացված են, մի կենտրոնից են կառավարվում։ Մոտիկ ապագայում կիրագործվի նրանց ֆինանսների, արտաքին քաղաքականության և զինվորական գործի միացումը։ Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի մեծ շենքի հիմքը արդեն դրված է»։[2]

1922 թվի հունվարի 26—29-ը Երևանում գումարվում է Հայաստանի Կոմունիստական (բոլշևիկների) Պարտիայի առաջին համագումարը։ Այստեղ քննության են առնվում ՀԿ(բ)Պ Կենտկոմի հաշվետվությունը, լսվում են զեկուցումներ համառուսական պարտիական կոնֆերանսի մասին, սովետական շինարարության և Անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների ֆեդերացիայի, նոր տնտեսական քաղաքականության և մի շարք այլ հարցերի մասին։

ՀԿ(բ)Պ Կենտկոմի հաշվետու զեկուցման առթիվ ընդունված բանաձևում համագումարը նշել է, որ Հայաստանի բոլշևիկների շարքերը միասնական են և որ այդ հանդամանքը հիմք կծառայի Հայաստանի բոլշևիկների ապագա գործունեության համար՝ ապահովելով ռեսպուբլիկայի աշխատավորության պայքարի ղեկավարությունը սոցիալիզմի կառուցման գործում, ընդդեմ թշնամական ամեն տեսակի տարրերի— դաշնակների, նացիոնալիստների, տրոցկիստների և ուրիշների։

Համագումարի քննարկած հարցի մեջ կարևորագույն տեղ է գրավում Ալ. Մյասնիկյանի զեկուցումը սովետական շինարարության և Անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների ֆեդերացիայի մասին։ «Չպետք է մոռանալ,— ասել է իր զեկուցման մեջ Մյասնիկյանը,— որ Հայաստանը օրգանապես կապված է Վրաստանի և Ադրբեջանի խորհրդային երկրների հետ։ Այս բոլորի միջև եղբայրական կապ ստեղծելու շնորհիվ, մենք մեր առաջ դրված աշխատանքը ավելի ևս մեծ հաջողությամբ կկատարենք։

Այդ եղբայրական կապը ստեղծել կարող ենք միայն Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի միջոցով։ Ֆեդերացիան երեք հանրապետությունների տնտեսական կյանքը կհզորացնի և իր տնտեսական ու քաղաքական միությունը

---

1 Հայկական ՍՍՌ Գետ. կենտր. Արխիվ, ֆ. 4/114, գ. 184, թթ. 85—86։
2 Հայկական ՍՍՌ Գետ. կենտր. Արխիվ, ֆ. 4/114, գ. 184, թ. 85։

կհակադրի Անդրկովկասից դուրս վանած հակահեղափոխականների կազմած կոնֆեդերացիային»։[1]

Ալ. Մյասնիկյանի զեկուցման առթիվ ընդունած որոշման մեջ համագումարը Հայաստանի բոլշևիկների առաջ մարտական խնդիր դրեց՝ առաջ մղել Անդրֆեդերացիայի կազմակերպման գործը, անողոք պայքար մղելով բուրժուա-նացիոնալիստական և հակալենինյան ամեն տեսակի հոսանքների դեմ։

Այդ ուղղությամբ համապատասխան աշխատանք էին կատարում Ադրբեջանը և Վրաստանի՝ բոլշևիկները։ Անդրֆեդերացիայի կազմակերպման համար կատարվող բոլոր աշխատանքների ավանգարդում գտնվում էր Բաքվի պրոլետարիատը, որն անցել էր ինտերնացիոնալ պայքարի բավական հարուստ փորձ։ 1921 թ. ապրիլի 11-ին Բաքվի Սովետի նիստը լսում է Ս. Մ. Կիրովի և Ս. Օրջոնիկիձեի զեկուցումները Անդրկովկասյան սովետական ռեսպուբլիկաների միավորման մասին։ Զեկուցումների առթիվ ընդունված բանաձևում ասված է.

«Լսելով ընկ. Օրջոնիկիձեի և Կիրովի զեկուցումները, Բաքվի և ռայոնական սովետների ու Բաքու քաղաքի և նրա ռայոնների պրոլետարական կազմակերպությունների միացյալ նիստը գտնում է, որ Սովետական ռեսպուբլիկաների կյանքում պատերազմից խաղաղության անցնելու շրջանը, որ ուղեկցված է մեծ վտանգներով և հսկայական դժվարություններով, պահանջում է բանվոր դասակարգի ավանգարդի մեծագույն կայունություն, համախմբվածություն և կազմակերպվածություն։

Միջազգային կապիտալիզմի նոր արշավանքի վտանգի հանդեպ, որը փորձում է Սովետական իշխանությունը պայթեցնել ներսից, անհրաժեշտ է Սովետական բոլոր ռեսպուբլիկաների աշխատավորների ուժերի միավորում։

Անդրկովկասյան սովետական ռեսպուբլիկաների առաջ կանգնած են տնտեսական վերածնության հսկայական խնդիրներ, արտաքին առևտրի օգտագործումը սովետական ռեսպուբլիկաների տնտեսական հզորության բարձրացման համար։

... Սովետական իշխանության շահերի համար անհրաժեշտ է Անդրկովկասում բոլոր սովետական ռեսպուբլիկաների տնտեսական միավորումը՝ ազգային ինքնուրույնության լիակատար պահպանության պայմաններում...

Ելնելով վերոհիշյալից, Բաքվի Սովետը ջերմորեն ողջունում է Ա(դրբեջանի) Կ(ոմունիստական) Պ(արտիայի) ԿԿ-ի Պլենումի որոշումը Անդրկովկասյան սովետական ռեսպուբլիկաների արտաքին առևտրի, երկաթուղիների միավորման մասին, դրանով իսկ իր վրա վերցնելով այդ միավորման նախաձեռնությունը։ Բաքսովետը (Բաքվի Սովետը) համոզված է, որ Անդրկովկասի աշխատավոր մասսաները՝ կարձագանքեն այս կոչին և սովետական ռեսպուբլիկաների բանվորների ու գյուղացիների միացյալ ջանքերով ինչպես միշտ, այս անգամ ևս կհաղթեն նոր ճակատում։

---

[1] Հայկական ՍՍՌ Պետ. կենտր. Արխիվ. ֆ. 4/114, ց. 184, թ. 89։ Խոսքը վերաբերում է անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստների թելադրությամբ 1921 թվի հունիսին Փարիզում դաշնակների, մուսավաթականների և մենշևիկների միջև կնքված դաշնագրին, որով նրանք իրենց մտքի եղած վեճերը վերջացած էին համարում և միություն էին կազմել՝ Անդրկովկասում սովետական կարգերը տապալելու համար։

Կեցցե Անդրկովկասյան Ռեսպուբլիկաների Միությունը»։[1]

1921 թ. նոյեմբերի 26-ին ՎԿ(բ)Պ Թիֆլիսի կոմիտեն Սովետական Վրաստանի բանվորներին, գյուղացիներին, կարմիրբանակայիններին ուղղված կոչում գրում է.

«Սովետական Ադրբեջանի և Սովետական Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները ուրախությամբ ողջունում են այդպիսի միավորումը (խոսքը Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի ստեղծման մասին է— Ա. Հ.), անդրկովկասյան եղբայրական ժողովուրդների այդպիսի ֆեդերացիան։

Վրաստանի աշխատավորները առանց տարակուսանքի նրանց կպատասխանեն իրենց պատրաստակամությամբ, հօգուտ բանվորա-գյուղացիական ընդհանուր ռևոլուցիոն ընտանիքի միավորման։

Վրաստանի Կոմունիստական (բոլշևիկների) Պարտիայի Թիֆլիսի կազմակերպությունը, որն իր շարքերումն է համախմբում ինքնակալության և մենշևիկյան ռեակցիայի դեմ մղված արյունոտ պայքարի բովով անցած մի քանի հազար առաջավոր բանվորներ, իր հերթին կոչ է անում Վրաստանի բոլոր բանվորներին, գյուղացիներին, կարմիրբանակայիններին և բոլոր աշխատավորներին՝ սերտ միավորվել աշխատանքի ու պայքարի իրենց եղբայրների հետ մյուս սովետական ռեսպուբլիկաներում»։[2]

Անդրկովկասի բոլշևիկները Ս. Օրջոնիկիձեի, Ս. Մ. Կիրովի և Ալ. Մյասնիկյանի գլխավորությամբ հաստատ կերպով առաջ էին գնում ֆեդերացիայի ստեղծման ճանապարհով, որը ուրվագծել էին Վ. Ի. Լենինը և Ի. Վ. Ստալինը։

1922 թվի հունվարի 30-ից փետրվարի 4-ը Երևանում գումարվում է Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների առաջին համագումարը։ Իր քննած հարցերով և ընդունած որոշումներով համագումարը առանձնահատուկ տեղ է գրավում Սովետական Հայաստանի պատմության մեջ։ Նա քննության է առնում հետևյալ հարցերը.— 1. ՀՍՍՌ կառավարության հաշվետվությունը, 2. ՀՍՍՌ Կոնստիտուցիայի ընդունումը, 3. Անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների ֆեդերացիան, 4. Տնտեսական քաղաքականության մասին, 5. Գյուղական տնտեսությունը և հողային քաղաքականությունը, 6. Կոոպերացիայի մասին, 7. Պարենավորման Ժողովրդական Կոմիսարիատի զեկուցումը, 8. Սոցիալական ապահովության դերը Հայաստանում, 9. Կարմիր Բանակի մասին և 10. Հայաստանի Կենտգործկոմի ընտրությունը։[3]

Ռեսպուբլիկայի բոլոր աշխատավորների անունից համագումարը սրտագին ողջույնի և երախտագիտության խոսք է ուղղում Համառուսաստանյան Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի նախագահ Մ. Ի. Կալինինին, նրա միջոցով՝ռուս մեծ ժողովրդին, որի եղբայրական օգնության շնորհիվ հայ ժողովուրդը ձեռք բերեց իր ազատությունը, փրկվելով կործանումից։

«Հայաստանի խորհուրդների համագումարը առաջինն է,— ասված է ողջույն-դիմումում,— որ իրականացնում է երկրի իշխանությունը ամբողջ աշ-

[1] Образование СССР. Сборник документов 1917—1924 гг. Под редакцией Э. Б. Генкиной, Изд. АН СССР. Москва—Ленинград, 1949 г., стр. 270.

[2] Նույն տեղում, էջ 283։

[3] Հայկական ՍՍՌ Պետ. կենտր. Արխիվ, ֆ. 4, 114, դ. 184, թ. 94։

խատավորությանը հանձնելու փառավոր ժամը և հիացմունքով ու սիրով լի իր հայացքը, իր հոգու անկեղծ խոսքն է ուղղում բանվորա-գյուղացիական Ռուսաստանին։ Համագումարը դիտակցում է այն օգնությունը, որ խորհրդային Ռուսաստանը ցույց է ավել մեր երկիրը Արևմտյան Եվրոպայի իմպերիալիստների ու նրանց ծառա դաշնակների լծից ազատելու գործում։ Համագումարն իր շնորհակալությունն է, ուղղում Ռուսաստանի փառավոր Կարմիր Բանակին, որը Հայաստանի մասսաներին աջակցեց խորհրդային իշխանության կարմիր դրոշակը բարձրացնելու համար։

Իր ջերմ ողջույնն ուղղելով ռուս բանվորա-գյուղացիական և կարմիր դինվորների պատգամավորական խորհուրդների Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեին՝ Հայաստանի խորհուրդների համագումարը Համառուսական ԿԳ Կոմիտեին հայտնում է Հայաստանի աշխատավորության կամքը— մենք մեր հաղթական դրոշակը բարձր կպահենք և ոչ մի ուժ այդ դրոշակը մեր ձեռքից խլել չի կարող։

... Կեցցե բանվորա-գյուղացիական Ռուսաստանը։

Կեցցե համաշխարհային պրոլետարական ռևոլուցիան»։[1]

Համագումարի աշխատանքներին մասնակցում էր Լենինի-Ստալինի հավատարիմ զինակիցը, հայ ժողովրդի լավագույն բարեկամ Ս. Օրջոնիկիձեն, որին դեպուտատները դիմավորում են անսահման խաղավառությամբ։ Ջերմ մթնոլորտում Ս. Օրջոնիկիձեն Վրաստանի աշխատավորության անունից ողջունում է Սովետական Հայաստանի բարձրագույն օրգանին ու վերջինիս միջոցով՝ ռեսպուբլիկայի բոլոր բանվորներին, գյուղացիներին և աշխատավոր ինտելիգենցիային։

«Ընկերներ, երկրորդ անգամ է, ինչ ինձ վիճակվում է լինել այս դահլիճում,— ասում է իր ողջույնի խոսքում Ս. Օրջոնիկիձեն։— Առաջինն այն ժամանակ, երբ խորհրդային իշխանությունը եկել էր ազատելու այս երկրի աշխատավորությանը, ինձ հաջողվեց հանդիպել հայ աշխատավորությանը, որ լցված էր անզուսպ էնտուզիազմով։ Դավաճան դաշնակներին վերջնական հարված տալուց հետո ձեր երկրի խորհուրդների այս առաջին համագումարին վրաց աշխատավորության կողմից տալիս եմ խոնարհ ողջույններ և եղբայրական բարևներ։ ...Խորհրդային իշխանությունը եկավ ու ապացուցեց, որ իրոք, նա Հայաստանի աշխատավորությանը գիշատիչներից ազատելու համար է եկել։ Ադրբեջանում մենք որոշեցինք օգնական ուժ տալ հայ աշխատավորությանը, և նա մի կամք դարձած և մի գնդի օժանդակությամբ ազատագրեց իրեն, արտաքին բոլոր ուժերը, բացի Ռուսաստանից, Հայաստանը նկատի ունեին որպես շահագործության մի առարկա, իսկ Ռուսաստանի վերաբերմունքն արդեն պարզ է։

Ես ձեզ կոչ եմ անում, ընկերներ, նորոգել քանդված Հայաստանը, վերականգնել նրա տնտեսությունը, օգնել Կարմիր Բանակին»։[2]

Սովետական Հայաստանի կառավարության մեկ տարվա գործունեության մասին համագումարում զեկուցում է ԺողԿոմսովետի նախագահ Ալ. Մյաս-

---

1 Հայկական ՍՍՌ Պետ. կենտր. Արխիվ, Ֆ. 4 114, գ. 128, թ. 97—98։

2 Համագումարի նիստերը տեղի են ունեցել այն ժամանակվա Պետական թատրոնի, այժմ Երաժշտական կոմեդիայի թատրոնի շենքում։

3 ՀՍԽՀ Բանվորների-գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների առաջին համագումարի արձանագրությունները, Երևան, 1922 թ., էջ 115։

նիկյանը։ Իր զեկուցման մեջ նա, վերլուծելով երկրի դրությունը, ցույց է տալիս, որ մեկ տարվա ընթացքում բոլշևիկների պարտիայի ղեկավարությամբ զգալի աշխատանքներ են կատարված տնտեսության վերականգնման ուղղությամբ. սկսել է աշխատել արդյունաբերական ձեռնարկությունների մի մասը, գյուղատնտեսության վերականգնումը աստիճանաբար առաջ է գնում. նոր տնտեսական քաղաքականության կիրառումով ամրապնդվում է բանվոր դասակարգի և աշխատավոր գյուղացիության դաշինքը. գնալով բարելավվում են աշխատավորության նյութական պայմանները. հաստատ քայլերով առաջ է գնում կուլտուրական ռևոլուցիան. սակայն ռեսպուբլիկայում սոցիալիստական շինարարության արագ առաջընթացի համար անհրաժեշտ է հաստատել եղբայրական սերտ դաշինք սովետական մյուս ռեսպուբլիկաների հետ։

ՀՍՍՌ Կոնստիտուցիայի մասին համագումարը լսում է Ա. Մռավյանի զեկուցումը։ Ցույց տալով Սովետական Հայաստանի Կոնստիտուցիայի էությունը՝ որպես նոր իշխանության նոր Կոնստիտուցիա, որն իր հիմքում ուներ ՌՍՖՍՌ Կոնստիտուցիայի հիմնական դրույթները, Ա. Մռավյանը միաժամանակ նշում է սովետական Կոնստիտուցիայի տարբերությունները բուրժուական կոնստիտուցիաներից, որոնք ուղղված են աշխատավորների շահերի դեմ։ Զեկուցման վերջում նա կարդում է Կոնստիտուցիայի նախագիծը, որը, հոդված առ հոդված, դրվում է համագումարի քննարկմանը և հաստատվում։

Սովետների առաջին համագումարում ընդունված ՀՍՍՌ առաջին Կոնստիտուցիան (Հիմնական օրենքը) բաղկացած էր հինգ հատվածից, որոնց մեջ պարունակվում էր 12 գլուխ, 89 հոդված։ Կոնստիտուցիան տալիս էր սովետական իշխանության հիմնական սկզբունքները (առաջին հատված), նրա կառուցվածքը, իշխանության տեղական և բարձրագույն օրգանների ընտրությունների կարգը, այդ օրգանների և սովետների դեպուտատների ֆունկցիաներն ու պարտականությունները (երկրորդ հատված), ընտրական սիստեմը (երրորդ հատված), բյուջետային իրավունքը (չորրորդ հատված) և նկարագրում էր Սովետական Հայաստանի գերբն ու դրոշը (հինգերորդ հատված)։

Համագումարում Անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների ֆեդերացիայի կազմակերպման մասին ևս զեկուցումով հանդես է գալիս Ա. Մռավյանը։ Զեկուցումից հետո բացված մտքերի փոխանակության մասնակցած բոլոր դելեգատները հավանություն են տալիս ֆեդերացիայի կազմակերպման անհրաժեշտությանը։ Քննարկվող հարցի մասին համագումարի կողմից միահամուռ կերպով ընդունված բանաձևում կարդում ենք.

«Երեք Խորհրդային հանրապետությունների, ուրեմն նաև Հայաստանի ինքնապաշտպանությունը իմպերիալիստական, հակահեղափոխական արշավանքներից, հրամայորեն թելադրում է եղբայրական երեք հանրապետությունների ֆեդերացիան։ Ֆեդերացիան ամուր կերպով կշաղկապի երեք հանրապետությունները ու նրանց զինական ու դիմադրական կարողությունը կդարձնի զորավոր։ Ֆեդերատիվ կապով միանալու անհրաժեշտությունը թելադրված է այլև Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ներքին հակահեղափոխության դեմ կռվելու պահանջից։ Պարտված դաշնակցականները, մուսավաթականները և մենշևիկները փայփայվելով իմպերիալիստական պետությունների կողմից՝ ծրագիր ունեն միասին հարձակվելու երեք հանրապետությունների

բանվորա-գյուղացիական իշխանության վրա։ Այդ մութ գավերը բնում խեղդելու համար անհրաժեշտ է նրանց հակադրել երեք խորհրդային հանրապետությունների միացած երկաթե շարքերը։ Հանրապետությունների տնտեսական վերաշինության խնդիրները նույնպես հարկադրական անհրաժեշտություն են դարձնում ֆեդերացիան՝ իբրև տնտեսական շինարարական գործակցության հզոր միջոց։ Եղբայրական հանրապետությունների ժողովրդատնտեսության այժմյան ընկած վիճակը մեծ չափով հետևանք է նախկին կառավարությունների օրոք եղած եղբայրասպան կռիվների և ավերումների, տընտեսական այդ մեծ վերքը պիտի բուժել նույն այդ հանրապետությունների շինարար ուժերի միացման կարգով, որով մենք կվերականգնենք, կյանքի կկոչենք մեր երկրի արտադրական կարողությունները։

Հայաստանի Բանվորների, Գյուղացիների և Կարմիր զինվորների առաջին համագումարը խանդավառությամբ է ընդունում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետությունների ֆեդերացիայի հասունացած գաղափարը և հանձնարարում է Հայաստանի Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեին՝ գործնական բոլոր միջոցները շտապորեն կատարել, ֆեդերացիան շուտով իրականացնելու համար»։[1]

Անդրկովկասի սովետական ռեսպուբլիկաների ֆեդերացիայի կազմակերպման մասին ընդունելով այդպիսի որոշում, համագումարը ելակետ ուներ Վ. Ի. Լենինի և ընկեր Ստալինի ցուցումները։

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլուցիայի հաղթանակից հետո, ռևոլուցիա, որը վերացրեց նաև ազգային ճնշումը և հռչակեց բոլոր ազգերի իրավահավասարություն, Վ. Ի. Լենինի և ընկեր Ստալինի անմիջական ղեկավարությամբ բոլշևիկյան պարտիան և սովետական պետությունը ստեղծեցին բոլոր նախադրյալները նախկինում ճնշված և կործանման ենթակա ազգությունների վերածննդի, նրանց տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական զարգացման համար։ Սոցիալիստական հասարակակարգի կառուցման դրծում Վլադիմիր Իլիչ Լենինը և ընկեր Ստալինը խոշորագույն նշանակություն են տալիս բոլոր տեսակետներից սուվերեն և իրավահավասար, իրենց սեփական կյանքը տնօրինող սովետական ժողովուրդների եղբայրական ինտերնացիոնալ դաշինքին, որը ավելի ու ավելի է ամրապնդում սոցիալիստական հասարակակարգի տնտեսական, քաղաքական և ռազմական հիմքերը՝ ընդդեմ ներքին և արտաքին թշնամիների։

Դրա գեղեցիկ օրինակը Ռուսաստանի Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկան էր, որը ձևակերպվել էր Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ Ռևոլուցիայի հաղթանակից հետո (1918 թ. հունվարին), որպես ազգությունների հոժարակամ միություն։ Նա արդեն պրակտիկ կերպով ցույց էր տվել Սովետական Ռուսաստանի ազգությունների միավորման ուժն ու հզորությունը։ Այդ միավորման և սովետական ժողովուրդների ինտերնացիոնալ պայքարի շնորհիվ երիտասարդ Սովետական Ռուսաստանը կարողացավ հաղթանակով դուրս գալ քաղաքացիական կռիվներից։

1919 թվի դեկտեմբերի 28-ին՝ Ուկրաինայի բանվորներին ու գյուղացիներին Դենիկինի դեմ տարած հաղթանակի առթիվ գրած իր նամակում խո-

[1] ՀՍԽՀ Բանվորների, Գյուղացիների և Կարմիր զինվորների պատգամավորների խորհրդի առաջին համագումարի արձանագրությունները, էջ 120։

սելով ազգությունների հոժարակամ միավորման մասին, Վլադիմիր Իլիչը գրել է.

«Մենք ազգությունների հոժարակամ միություն ենք ցանկանում, այնպիսի միություն, որը թույլ չտար մեկ ազգության և ոչ մի բռնություն մյուսի վերաբերմամբ, այնպիսի միություն, որը հիմնված լիներ ամենալիակատար վստահության վրա, եղբայրական միասնության պարզ գիտակցության վրա, լիովին հոժարակամ համաձայնության վրա։ Այդպիսի միությունը չի կարելի միանգամից իրականացնել, նրան հասնելու համար պետք է ամենամեծ համբերությամբ ու զգուշավորությամբ աշխատել, որպեսզի չփչացվի գործը, որպեսզի անվստահություն չհարուցվի, որպեսզի փարատվի այն անվստահությունը, որը դարեր շարունակ թողել է կալվածատերերի ու կապիտալիստների ճնշումը, մասնավոր սեփականությունը և այդ սեփականության բաժանքների ու վերաբաժանումների պատճառով ծագած թշնամությունը»։[1]

Պարտիայի 10-րդ համագումարի առթիվ գրած «Պարտիայի հերթական խնդիրները ազգային հարցում» իր թեզիսներում ընկեր Ստալինը նշել է, որ ««իրենց» և «օտար» բուրժուազիայից ազատագրված ազգային սովետական ռեսպուբլիկաները կարող են իրենց գոյությունը պաշտպանել և իմպերիալիզմի մխոցյալ ուժերին հաղթել՝ միայն սերտ պետական միություն կազմելով, կամ նրանք ամենևին չեն հաղթի։

«Սովետական ռեսպուբլիկաների՝ ռազմական ու տնտեսական գործի ընդհանրության վրա հիմնված ֆեդերացիան պետական միության այն ընդհանուր ձևն է, որը հնարավորություն է տալիս՝

ա) ապահովելու ինչպես առանձին ռեսպուբլիկաների, այնպես էլ ամբողջ ֆեդերացիայի ամբողջությունն ու տնտեսական զարգացումը.

բ) ընդգրկելու զարգացման տարբեր աստիճանների վրա կանգնած զանազան ազգերի ու ժողովուրդների կենցաղի, կուլտուրայի ու տնտեսական վիճակի ամբողջ բազմազանությունը և դրա համեմատ կիրառելու ֆեդերացիայի այս կամ այն ձևը.

գ) կարգավորելու իրենց բախտը այս կամ այն ձևով ֆեդերացիայի բախտի հետ կապած ազգերի ու ժողովուրդների խաղաղ համակեցությունն ու եղբայրական համագործակցությունը»։[2]

Վ. Ի. Լենինը և ընկեր Ստալինը Անդրկովկասի բոլշևիկներին որոշակի ցուցումներ էին տվել Անդրֆեդերացիայի կազմակերպումը նախապատրաստելու և իրականացնելու համար։ Վ. Ի. Լենինը 1921 թ. ապրիլի 9-ին Անդրկովկասի բոլշևիկների ղեկավար Ս. Օրջոնիկիձեին ուղարկած հեռագրում կտրականապես պահանջում էր «ստեղծել տնտեսական մարզային մի օրգան ամբողջ Անդրկովկասի համար»։ Դրանից մի քանի օր հետո,— ապրիլի 14-ին, Կովկասի կոմունիստներին գրած պատմական նամակում Վ. Ի. Լենինը հայտնում էր իր համոզմունքը Անդրկովկասի սովետական ռեսպուբլիկաներից ազգային խաղաղության այնպիսի միություն ստեղծելու մասին, որը չի ոտնված բուրժուական հասարակակարգում։

Հետևողական կերպով առաջնորդվելով Վ. Ի. Լենինի և ընկեր Ստալինի այդպիսի պարզ ու հստակ դրույթներով, Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաս-

---

1 Լենին, Ընտիր երկեր, երկու հատորում, 2-րդ հատոր։ Երևան. 1939 թ., էջ 686։
2 Ի. Ստալին, Երկեր, հատոր 5, էջ 25—26։

տանի բոլշևիկները, Ս. Օրջոնիկիձեի, Ս. Մ. Կիրովի և Ալ. Մյասնիկյանի ղեկավարությամբ ձեռնամուխ էին եղել Անդրֆեդերացիայի կազմակերպման նախապատրաստական աշխատանքներին։ Հայաստանի սովետների առաջին համագումարի, վերևում հիշատակված բանաձևը հանդիսացավ Անդրֆեդերացիայի կազմակերպման կապակցությամբ այդ նախապատրաստական աշխատանքների էտապներից մեկը Սովետական Հայաստանում։ Այդպիսի աշխատանքներ էին կատարվում նաև եղբայրական մյուս ռեսպուբլիկաներում։

Ինչպես տեսանք, դեռևս 1921 թվի կեսերին Անդրկովկասյան սովետական ռեսպուբլիկաները միավորել էին Անդրկովկասյան երկաթուղիները, արտաքին առևտուրը և լուծարքի էին ենթարկել այդ ռեսպուբլիկաների միջև եղած մաքսատներն ու վերահսկիչ կետերը։ Չնայած դրան, ռեսպուբլիկաներում դեռևս շարունակվում էր ինքնամփոփ կյանքը։ Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր դրամական սիստեմը, և տնտեսական շատ հարցերում դեռևս ամուր համագործակցություն չկար։ Նրանք գործում էին իրարից կտրված։

1921 թվի վերջերին Անդրֆեդերացիայի կազմակերպման ուղղությամբ կատարվող նախապատրաստական աշխատանքներն արդեն մոտենում էին իրենց վերջին էտապին։ Նույն թվի նոյեմբերի 3-ին ՌԿ(բ)Պ Կովկասյան Բյուրոյի պլենումը, որին մասնակցում էր ՌԿ(բ)Պ Կենտկոմի քարտուղար ընկեր Վ. Մ. Մոլոտովը, քննության է առնում Անդրֆեդերացիայի հարցը։ Որոշման մեջ ասված է, որ պլենումը անհետաձգելի ու անհրաժեշտ է գտնում, ֆեդերատիվ դաշինքի կնքումը ռեսպուբլիկաների միջև՝ նախ և առաջ ռազմական, ֆինանսական աշխատանքի և արտաքին քաղաքականության բնագավառում։

Անհրաժեշտ է գտնում Անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների վարչա-տնտեսական կենտրոնի (Միութենական խորհուրդ) ստեղծումը։[1]

Նոյեմբերի 28-ին Վ. Ի. Լենինը գրում է իր առաջարկի նախագիծը Անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների ֆեդերացիա կազմելու մասին։ Այնտեղ ասված է.

«1) Անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների ֆեդերացիան համարել սկզբունքորեն բացարձակապես ճիշտ և անպայման իրագործման ենթակա, սակայն գործնականապես անհապաղ իրագործելու իմաստով վաղաժամ, այսինքն՝ պահանջվում է մի քանի շաբաթ քննության, պրոպագանդայի և վարից կիրառելու համար. 2) առաջարկել Վրաստանի, Հայաստանի, Ադրբեջանի Կենտրոնական Կոմիտեներին այս որոշումը կիրառել կյանքում»։[2]

Նույն օրը Վ. Ի. Լենինը այդ նախագիծն ուղարկում է ընկեր Ստալինին՝ իմանալու նրա կարծիքը։ Նախագծին ծանոթանալուց հետո, ընկեր Ստալինը Վ. Ի. Լենինին գրում է.

«Ընկեր Լենին։ Ձեր բանաձևի դեմ ես չեմ առարկում, եթե կհամաձայնեք ընդունել հետևյալ ուղղումը. «Մի քանի շաբաթվա քննարկում պահանջող» բառերի փոխարեն 1 կետում ասել «քննարկման համար որոշ ժամանակամիջոց պահանջող» և այլն, համաձայն ձեր բանաձևի»։[3]

Մի քանի շաբաթվա փոխարեն ընկեր Ստալինը առաջարկում էր տալ եր-

[1] Լ. Բերիա, Անդրկովկասյան բոլշևիկյան կազմակերպութ. պատմ. հարցի շուրջը, Երևան, 1935 թ., էջ 183։

[2] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 27, էջ 122։

[3] Ի. Ստալին, Երկեր, հատ. 5, էջ 254—255։

կու-երեք ամիս ժամանակամիջոց։ Այդ արվում էր այն նպատակով, որ Վրաստանում սովետները դեռ նոր էին սկսում կառուցվել, և մի քանի շաբաթը քիչ էր այդ աշխատանքներն ավարտելու և Վրաստանում սովետների համագումար հրավիրելու համար, «Իսկ Անդրկովկասյան ֆեդերացիան առանց Վրաստանի թղթե ֆեդերացիա կլինի»։[1] Վ. Ի. Լենինը ընդունում է ընկեր Ստալինի այդ ուղղումը և նոյեմբերի 29-ին Քաղբյուրոյի նիստում հաստատվում է Լենինի նախագիծը ընկեր Ստալինի ուղղումով՝ Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի կազմակերպման մասին։

Այդ նախագծի հիման վրա նոր թափով շարունակվում են նախապատրաստական աշխատանքները։

Անդրֆեդերացիայի կազմակերպման ուղղությամբ նախապատրաստական աշխատանքները գնում էին բուրժուա-նացիոնալիստական և շովինիստական տարրերի կատաղի դիմադրության պայմաններում։ Նրանց դեմ Անդրկովկասի բոլշևիկները անողոք պայքար ծավալեցին։ Բացի դաշնակցական, մենշևիկյան և մուսավաթական թափթփուկներից, որոնք ամեն կերպ փորձում էին ձախողել ֆեդերացիայի ստեղծումը և հրահրել ազգային ընդհարումներ, պարտիայի շարքերում ևս գտնվեցին մարդիկ, որոնք դեմ էին ֆեդերացիայի կազմակերպմանը։ Բուրժուա-նացիոնալիստական կառավարությունների երեք տարվա գոյությունը Անդրկովկասում (1918—1920 թ. թ.) և նրանց ագրեսիվ նացիոնալիստական քաղաքականությունը, որով Անդրկովկասի տարբեր ազգերի աշխատավորներին պատերազմի էին հանել միմյանց դեմ և ազգամիջյան կոտորածներ կազմակերպել, ստեղծելով ազգայնական թունոտ մթնոլորտ, խախտել, թուլացրել էին Անդրկովկասի աշխատավորների ինտերնացիոնալ դարավոր կապերն ու բարեկամությունը։

Անդրֆեդերացիայի կազմակերպման կապակցությամբ խոսելով նացիոնալիզմի վտանգավորության և նրա ջախջախման անհրաժեշտության մասին, 1921 թ. հուլիսի 6-ին Թիֆլիսի բոլշևիկների ժողովում տված «Կոմունիզմի հերթական խնդիրները Վրաստանում և Անդրկովկասում» զեկուցման մեջ ընկեր Ստալինն ասում է.

«... Գոյություն ունեն վերջին երկու-երեք տարում ստեղծված որոշ պայմաններ, որոնք խանգարում են այդպիսի միավորմանը, սպառնում են վիժեցնել այդպիսի միավորման փորձերը։ Ես խոսում եմ վրացական, հայկական, ադրբեջանական նացիոնալիզմի մասին, որը սարսափելի ուժեղացել է վերջին տարիներում Անդրկովկասի ռեսպուբլիկաներում և արգելակում է միավորման գործը»։[2]

1921 թվի կեսերին, երբ Անդրկովկասի բոլշևիկները, Ս. Օրջոնիկիձեի և Ս. Մ. Կիրովի գլխավորությամբ իրագործեցին Անդրկովկասյան սոցիալիստական ռեսպուբլիկաների երկաթգծերի և արտաքին առևտրի միավորումը, մաքսատների և վերահսկիչ կետերի վերացումը, հայկական, վրացական և ադրբեջանական նացիոնալիստները հանդես եկան այդ ձեռնարկումների դեմ, պնդելով, որ յուրաքանչյուր ռեսպուբլիկա անջատ կերպով պետք է գործի, որ այդ ռեսպուբլիկաների սահմաններում մաքսատներն ու վերահսկիչ կետերը պետք է պահպանել, որ երկաթգծերը և արտաքին առևտուրը չպետք է միավորվի։

[1] Ի. Ստալին, Երկեր, հատոր 5, էջ 255։
[2] Նույն տեղում, էջ 106։

Դրանից հետո, երբ պրակտիկ կերպով դրվեց Անդրֆեդերացիան իրականացնելու հարցը, նացիոնալիստները ավելի կատաղի դիմադրությամբ հանդես եկան։ Վրացական նացիոնալ-ուկլոնիստները պնդում էին, որ Անդրֆեդերացիան չպետք է կազմակերպվի, որ Վրաստանն ուղղակի կերպով կարող է մտնել ՍՍՌՄ-ի մեջ։ Հայկական և ադրբեջանական նացիոնալիստները նույնպես դեմ էին ֆեդերացիայի կազմակերպմանը, գտնելով, որ յուրաքանչյուր ռեսպուբլիկան անջատ կերպով պետք է կառավարվի, առանց տնտեսական, ռազմական ու քաղաքական կապերի՝ մյուս ռեսպուբլիկաների հետ։

Գտնվեցին նաև այնպիսիները, որոնք պնդում էին, որ պետք էր վերականգնել նախկին երեք՝ Թիֆլիսի, Բաքվի, Երևանի նահանգները՝ Անդրկովկասյան միասնական կառավարության դիմաշորությամբ։ Ընկեր Ստալինը խիստ կերպով քննադատեց ու մերկացրեց նաև այդ հակասովետական դրույթի կողմնակիցներին։ Այդ «Իմ կարծիքով ուտոպիա է,— ասաց ընկեր Ստալինը,— այն էլ ռեակցիոն ուտոպիա, որովհետև նման նախագիծը, անկասկած բխում է պատմության անիվը ետ շրջելու ցանկությունից։ Հին նահանգները վերականգնել և ազգային կառավարությունները Վրաստանում, Ադրբեջանում, Հայաստանում վերացնել— միևնույն է, թե վերականգնել հողի կալվածատիրական սեփականությունը և վերացնել ռևոլուցիայի նվաճումները։ Դա ընդհանուր ոչինչ չունի կոմունիզմի հետ»։[1]

Այդ ժամանակ ընկեր Ստալինը Անդրկովկասի բոլշևիկների առաջ մարտական խնդիր դրեց՝ «վերացնել նացիոնալիստական մնացուկները, շիկացրած երկաթով ոչնչացնել դրանք և ստեղծել փոխադարձ վստահության առողջ մթնոլորտ Անդրկովկասի ազգությունների աշխատավորության մեջ՝ հեշտացնելու և արագացնելու համար Անդրկովկասյան սովետական ռեսպուբլիկաների տնտեսական ջանքերի միավորման գործը...»։[2]

Ադրբեջանի, Հայաստանի, Վրաստանի բոլշևիկները ՌԿ(բ)Պ Կովկասյան Բյուրոյի ղեկավարությամբ ծավալուն պայքար են կազմակերպում նացիոնալ-ուկլոնիստների, մեծապետական շովինիստների և ամեն տեսակի հակալենինյան հոսանքների դեմ և այդ պայքարում ջախջախելով նրանց, կազմակերպում են Անդրկովկասյան ֆեդերացիան։

1922 թ. մարտին Անդրֆեդերացիայի կազմակերպման նախապատրաստական աշխատանքները բոլոր ռեսպուբլիկաներում ավարտվում են։

Նույն ամսի 12-ին գումարվում է Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի սովետական ռեսպուբլիկաների կենտրոնական գործադիր կոմիտեների լիազոր կոնֆերանսը։ Այստեղ ընդունվում է պայմանագիր այդ երեք ռեսպուբլիկաների քաղաքական, տնտեսական ու ռազմական սերտ դաշինքի մասին, կազմակերպվում է նրանց պետական միությունը, որն ստանում է Անդրկովկասյան Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Ֆեդերատիվ Միություն անունը։ Առաջնորդվելով լենինյան-ստալինյան ազգային քաղաքականության սկզբունքներով, պայմանագիրը նախատեսում էր.

«1. Դաշնադրվող հանրապետություններում բարձրագույն իշխանությունը հանդիսանում է ներկայացուցիչների լիազոր կոնֆերանսը, ըստ որում ներկայացուցիչները հավասար թվով ընտրվում են Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի կառավարությունների կողմից։

[1] Ի. Ստալին, Երկեր, հատոր 5, էջ 108։
[2] Նույն տեղում, էջ 109։

2. Լիազոր (լիիրավ) կոնֆերանսի գործադիր մարմինը հանդիսանում է ֆեդերատիվ (Միութենական) խորհուրդը, որի անդամներն ընտրվում և հետ են կանչվում կոնֆերանսի կողմից։

3. Ֆեդերատիվ խորհրդի իրավասության են անցնում՝ ռազմական գործերը, ֆինանսները, արտաքին քաղաքականությունը, արտաքին առևտուրը, հաղորդակցության ճանապարհները, ժողովրդական կապը, պայքարը հակահեղափոխության դեմ և տնտեսական քաղաքականության ղեկավարելու գործը դաշնադրվող հանրապետությունների սահմաններում»։[1]

Այս պայմանագրով հիմք դրվեց Անդրկովկասյան ֆեդերացիային։ Այդ ժամանակվանից սկսած մինչև 1922 թվի վերջերը, ֆեդերատիվ խորհրդային աշխատանքը ոչ միայն արդարացրեց երեք ռեսպուբլիկաների աշխատավորների սպասելիքները, այլև պրակտիկ կերպով ցույց տվեց ֆեդերացիայի կենսունակությունը և անհրաժեշտությունը։ Այդ փորձի հիման վրա խնդիր դրվեց ավելի լայնացնել Անդրկովկասյան սովետական ռեսպուբլիկաների ֆեդերատիվ կապերը։

1922 թվի դեկտեմբերին Բաքվում գումարվում է Բանվորների, Գյուղացիների, Կարմիրբանակայինների և Նավաստիների դեպուտատների սովետների Անդրկովկասյան առաջին համագումարը։ Այստեղ լսվում է Ս. Մ. Կիրովի զեկուցումը Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի արտաքին և ներքին դրության մասին։ Ս. Օրջոնիկիձեն զեկուցում է Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միություն կազմակերպելու հարցի մասին։ Համագումարում քննության են առնվում նաև ֆեդերատիվ խորհրդի հաշվետվությունը, Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի կոնստիտուցիայի հարցը, տնտեսական հարցեր։ Լսվում է զեկուցում Կարմիր Բանակի և նավատորմի մասին և տեղի են ունենում Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի Գործադիր Կոմիտեի կազմի ու Սովետների Համամիութենական առաջին համագումարի դելեգատների ընտրություն։

Ցույց տալով 1922 թվի մարտից—դեկտեմբեր ժամանակաշրջանում Անդրֆեդերացիայի կյանքում տեղի ունեցած փոփոխությունները և առաջընթացը, Ս. Մ. Կիրովն իր զեկուցման մեջ նշում է, որ ֆեդերացիայի ստեղծումը լիակատար չափով արդարացրել է իրեն, որ ելնելով տաս ամսվա փորձից, ավելի առաջ պետք է գնալ։ Այստեղից էլ հասկանալի է, թե ինչու «1922 թվականի վերջերին մի քայլ կատարվեց դեպի առաջ Անդրկովկասի ռեսպուբլիկաների միջև տնտեսական ու քաղաքական դաշինքն ամրացնելու գործում, Անդրկովկասի Ռեսպուբլիկաների ֆեդերատիվ Միությունը միասնական ֆեդերատիվ ռեսպուբլիկայի (ԱՍՖՍՌ) վերածելու միջոցով, պահպանելով նրա մեջ մտնող ռեսպուբլիկաների ինքնուրույնությունը»։[2]

Այսպիսով, Սովետների Անդրկովկասյան առաջին համագումարում ավարտվում է Անդրկովկասյան Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի ձևավորման գործը։ Համագումարն ընդունում է Անդրֆեդերացիայի գերագույն օրգան՝ Անդրկովկասյան Կենտգործկոմը, որը պետք է ղեկավարեր ֆեդերացիայի աշխատանքները - Անդրկովկասյան Սովետների համագումարների միջև ընկած ժամանակամիջոցում։

[1] Հայկական ՍՍՌ Պետ. Կենտր. Արխիվ, ֆ. 4/114, գ. 184, թ. 100։

[2] Լ. Գ. Բերիա, Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների պատմության հարցի շուրջը, էջ 188։

Շուտով ձևավորվում է նաև Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի կառավարությունը՝ Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը։ Համագումարում ընդունված Կոնստիտուցիայի համաձայն, այն խնդիրները, որոնք հավասար չափով շոշափում էին Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի շահերը և այդպիսով այդ ռեսպուբլիկաները կապում, միացնում էին մի տնտեսական-քաղաքական միավորի մեջ, հանձնվեցին Անդրկովկասի ֆեդերատիվ կառավարությանը։ Իսկ մնացած բոլոր խնդիրները՝ ներքին գործերը, արդարադատությունը, ժողովրդական լուսավորությունը, կուլտուրական շինարարությունը, առողջապահությունը, սոցիալական ապահովությունը և այլն՝ մնացին առանձին ռեսպուբլիկաների ղեկավարությանը։

Անդրֆեդերացիան հենված էր նրա մեջ մտնող ռեսպուբլիկաների կամավոր համաձայնության, փոխադարձ վստահության և ինքնուրույնության վրա։ Նա ոչ միայն չէր կպչում ժողովուրդների շահերին, այլ ամեն կերպ խթանում, պաշտպանում էր այդ ժողովուրդների զարգացումը, այն սերտորեն կապելով սոցիալիստական շինարարության հետ, բոլոր ժողովուրդների դասակարգային-ինտերնացիոնալ պայքարի հետ։

Անդրֆեդերացիայի ստեղծումը հանդիսացավ լենինյան-ստալինյան ազգային քաղաքականության խոշորագույն հաղթանակը։ Նրա կազմակերպումով նոր էջ բացվեց Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի սովետական ռեսպուբլիկաների պատմության մեջ։ Սովետական Ռուսաստանի եղբայրական օգնությամբ այդ ռեսպուբլիկաների համատեղ աշխատանքն ու պայքարը մեծ թափ հաղորդեց սոցիալիստական շինարարության։ Լայն հեռանկարներ բացվեցին յուրաքանչյուր ժողովրդի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման ուղղությամբ։ Արագորեն սկսեց զարգանալ ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրան։ Ջախջախվեցին բուրժուա-նացիոնալիստական տականքների և թշնամական այլ ուժերի փորձերը՝ խախտելու Անդրկովկասի ժողովուրդների եղբայրական ինտերնացիոնալ դաշինքը, որը Անդրֆեդերացիայի կազմակերպումով զարգացման նոր աստիճանի հասավ և է՛լ ավելի ամրապնդվեց։

Անդրֆեդերացիայի ստեղծումով վերացվեցին առանձին ռեսպուբլիկաներում գոյություն ունեցող դրամանիշները, որոնք մեծ արագությամբ արժեքազրկվում էին և հիմք դրվեց համեմատաբար ավելի կայուն վալյուտայի՝ Անդրկովկասյան դրամանիշներին։ Տեղի ունեցավ Անդրկովկասյան սովետական ռեսպուբլիկաների ֆինանսական սերտ մերձեցում, որը արտահայտվեց բյուջեի միավորմամբ։ Այդ հանգամանքը բոլոր ռեսպուբլիկաների ու առանձնապես Սովետական Հայաստանի համար մեծ նշանակություն ունեցավ։

Մտնելով Անդրֆեդերացիայի մեջ, Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի Սովետական ռեսպուբլիկաները, բոլշևիկների Անդրկովկասյան Երկրային Կոմիտեի ղեկավարությամբ հաստատ կերպով առաջ էին տանում սոցիալիստական շինարարության գործը, հանդիսանալով Սովետական մեծ երկրի ամուր պատվանդանը նրա հարավ-արևելյան սահմաններում և օրինակ ցույց տալով իրենց ազատագրության համար պայքարող մյուս ժողովուրդներին։

1923 թվին, բոլշևիկների պարտիայի 12-րդ համագումարում «Պարտիական և պետական շինարարության մեջ ազգային մոմենտների մասին» տված իր զեկուցման մեջ ընկեր Ստալինն այսպես է գնահատել Անդրֆեդերացիայի նշանակությունը.

«... Եթե սովետական իշխանությունն Անդրկովկասում չկարողանար ստեղծել ազգային խաղաղության մի օրգան, որը կարողանում է կարգավորել բախումներն ու կոնֆլիկտները, մենք կվերադառնայինք ցարիզմի դարաշրջանին կամ դաշնակների, մուսավաթականների, մենշևիկների դարաշրջանին, երբ մարդիկ հրկիզում և կոտորում էին միմյանց»։[1]

## ՍՍՌՄ-Ի ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

1922 թ. հոկտեմբերին Հեռավոր Արևելքում լիկվիդացվեց քաղաքացիական պատերազմի վերջին ռազմաճակատը։ Հերոսական Կարմիր Բանակը ջախջախեց և մեր հայրենիքից դուրս շպրտեց ճապոնական ինտերվենտներին և նրանց սպիտակգվարդիական ծառաներին։ Երիտասարդ Սովետական Ռուսաստանը պատմական հաղթանակներով դուրս եկավ քաղաքացիական կռիվներից։

Այդ ժամանակ ամբողջ ծավալով դրվեց տնտեսական լայն շինարարության, սովետական բոլոր ռեսպուբլիկաների քայքայված տնտեսության վերականգնման հարցը, որին, ինչպես տեսանք, բոլշևիկների պարտիան ու սովետական պետությունը ձեռնամուխ էին եղել նոր տնտեսական քաղաքականության անցումով։

Սոցիալիստական շինարարության առաջընթացը պահանջում էր սովետական բոլոր ժողովուրդների դաշինքի հետագա ամրապնդումը, նրանց միասնական աշխատանքն ու պայքարը սոցիալիստական շինարարության դրժվարությունների հաղթահարման համար, ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ պայքարը հաջողությամբ շարունակելու համար։ «Սոցիալիզմը կառուցելու համար հարկավոր էր միավորել բոլոր ժողովրդական ուժերը։ Հարկավոր էր կազմակերպել երկրի ամուր պաշտպանությունը։ Հարկավոր էր ապահովել մեր հայրենիքի բոլոր ազգությունների բազմակողմանի զարգացումը»։[2]

Սովետական երկրում ամենուրեք բոլշևիկների պարտիայի ղեկավարությամբ ժողովրդական լայն շարժում է ծավալվում ռեսպուբլիկաների միավորման, Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միության կազմակերպման համար։ Այդպիսի շարժումը իր սկիզբն էր առել Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ Ռևոլուցիայի հաղթանակից անմիջապես հետո և մինչև 1922 թվականը անցել էր զարգացման երկու փուլ։ Ինչպես նշում է ընկեր Ստալինը, առաջին փուլն ընդգրկում է 1918—1921 թվականները, երբ ներքին կոնտրռևոլուցիոն ուժերի և օտարերկրյա ինտերվենտների դեմ մղվող պայքարում տեղի ունեցավ սովետական ռեսպուբլիկաների ռազմական դաշինքը, որը ապահովեց թշնամու ջախջախումը և սովետական իշխանության հաղթական երթը։ Երկրորդ փուլն ընդգրկում է 1921 թվի վերջերը—1922 թվի սկզբների ժամանակաշրջանը, երբ սկսվեց սովետական ռեսպուբլիկաների դիվանագիտական դաշինքը Սովետական Ռուսաստանի գլխավորությամբ, որի շնորհիվ վճռական հակահարված տրվեց արևմուտքի կապիտալիստներին Ճենովայի և Հաագայի կոնֆերանսներում»։[3]

---

[1] Ի. Ստալին, Երկեր, հ. 5, էջ 280։

[2] Համկ(բ)Պ Պատմություն, համառոտ դասընթաց, էջ 356։

[3] Ճենովայի կոնֆերանսը (1922 թ. ապրիլ-մայիս) հրավիրվեց տնտեսական և ֆինանսական հարցերի շուրջը։ Այստեղ եվրոպական կապիտալիստները ամեն միջոց գոր-

Մինչև Ճենովայի կոնֆերանսի բացումը 1922 թվի փետրվարի 22-ին Մոսկվայում կնքվեց ութ սովետական ռեսպուբլիկաների՝ Ադրբեջանի, Հայաստանի, Վրաստանի, Բելոռուսիայի, Ուկրաինայի, Խորեզմի, Բուխարայի և Հեռավոր-Արևելյան ռեսպուբլիկայի համաձայնությունը Սովետական Ռուսաստանի հետ, որով այդ ռեսպուբլիկաները իրենց ներկայացուցչությունը հանձնում էին ՌՍՖՍՌ-ին՝ Ճենովայի կոնֆերանսում հանդես գալու նաև այդ ռեսպուբլիկաների շահերի պաշտպանությամբ։ Այսպիսով, օտարերկրյա իմպերիալիստներին հակահարված տալու «հողի վրա ծագեց ութ անկախ բարեկամ ռեսպուբլիկաների հայտնի համաձայնությունը ՌՍՖՍՌ-ի հետ, որը կնքվեց Ճենովայի կոնֆերենցիայի բացումից առաջ և որը չի կարելի այլ կերպ տնվանել, քան սովետական ռեսպուբլիկաների դիվանագիտական միավորում։ Այդպես ավարտվեց երկրորդ փուլը, մեր ռեսպուբլիկայի դիվանագիտական դաշինքի փուլը»։[1]

Սակայն, սովետական ռեսպուբլիկաների հետագա զարգացումը և նոր պայմանները ցույց տվեցին, որ դաշինքի այդ ձևերն անբավարար են, որ անհրաժեշտ է էլ ավելի ամրապնդել այդ դաշինքը։

Այս կապակցությամբ էլ 1922 թվի վերջերից սկսվում է սովետական ռեսպուբլիկաների միավորման համար ժողովրդական շարժման նոր՝ երրորդ փուլը՝ երբ պետք է տեղի ունենար Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միության ստեղծումը, Միության, որը հենվելու էր իր մեջ միավորվող բոլոր ռեսպուբլիկաների ու ժողովուրդների լիակատար իրավահավասարության վրա։ Այդ շարժումը աննախընթաց խանդավառությամբ ծավալվեց Ռուսաստանում, Անդրկովկասում, Ուկրաինայում, Բելոռուսիայում։ Պարտիական ժողովներում, դեպուտատների սովետներում, աշխատավորական լայն ժողովներում քննության է առնվում այդ հարցը և ամենուրեք աշխատավորներն արտահայտում են իրենց կամքը սովետական ռեսպուբլիկաների միավորման համար։ Այդ հարցի առնչությամբ ընկեր Ստալինն առանձնապես ընդգծում է Անդրկովկասի նախաձեռնությունը։ Սովետների Համառուսաստանյան 10-րդ համագումարում (1922 թ. դեկտեմբեր) ռեսպուբլիկաների միավորման մասին տված զեկուցման մեջ ընկեր Ստալինն ասել է. «Սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկաների միավորման կամպանիան սկսվել է սրանից դեռ երեք-չորս ամիս առաջ։ Նախաձեռնությունն տանձնեցին Ադրբեջանական, Հայկական և Վրացական ռեսպուբլիկաները, այնուհետև նրանց միացան Ուկրաինական և Բելոռուսական ռեսպուբլիկաները»։[2]

---

ծագրեցին հարկադրելու Սովետական Ռուսաստանին՝ վճարել ցարական Ռուսաստանի բոլոր պարտքերը և փոխառությունները, նախկին տերերին վերադարձնել Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական ռևոլուցիայի հաղթանակից հետո ազդայնացված բոլոր ձեռնարկությունները, վճարել պատերազմական բոլոր ծախսերը՝ սկսած 1914 թվից և այլն։ Կոնֆերանսում սովետական դելեգացիան հակահարված տվեց Անտանտայի իմպերիալիստներին և չընդունեց նրանց պահանջները։

Ճենովայի կոնֆերանսի որոշմամբ նույն թվի հունիսին Հաագայում հրավիրվեց եվրոպական երկրների նոր կոնֆերանս, նա պետք է լուծեր Ճենովայի կոնֆերանսի չլուծած հարցերը Սովետական Ռուսաստանի վերաբերյալ, որը նորից արժանացավ սովետական դելեգացիայի հակահարվածին։

[1] Ի. Ստալին, Երկեր, հատոր 5, էջ 158։

[2] Նույն տեղում, էջ 163։

1922 թվի նոյեմբերի 30-ից մինչև դեկտեմբերի 3-ը Երևանում տեղի է ունենում Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների սովետների երկրորդ համագումարը։ Եթե Սովետների Համահայաստանյան առաջին համագումարը կոնստիտուցիոն բնույթ ուներ և ուրվագծել էր ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու հետագա զարգացման հեռանկարները, ապա այս համագումարն ամփոփեց ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ուղղությամբ ձեռք բերված առաջին հաջողությունները։ Այստեղ լսվում են Ժողկոմսովետի, Հողժողկոմատի, Պարենժողկոմատի և Ֆինժողկոմատի զեկուցումները։ Նշելով ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործում առաջին հաջողությունները, համագումարը որոշում է ընդունում ամեն կերպ նպաստել գյուղատնտեսության զարգացմանը, առաջ մղել ոռոգման գործը, կառուցել նոր ջրանցքներ, ծավալել բամբակագործությունը, այգեգործությունը և այլ կուլտուրական բույսերի մշակությունը։ Համագումարը հատուկ ուշադրություն է նվիրում նաև անասնապահության զարգացմանը, անասունների ցեղի ազնվացմանը և ապրանքայնության բարձրացմանը։

Հայաստանի սովետների երկրորդ համագումարում քննության է առնվում նաև ՍՍՌՄ-ի կազմակերպման հարցը և միաձայն որոշում է ընդունվում հաստատել Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի և Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի միջև դաշինք կնքելու մասին որոշման նախագիծը։

Ինչպես նշել է ընկեր Ստալինը, անհրաժեշտ էր օգնել գյուղացիական տնտեսությանը, նպաստել արդյունաբերության բարձրացմանը, բարելավել հաղորդակցության և կապի միջոցները, կարգավորել ֆինանսական հարցերը։ Անհրաժեշտ էր վերականգնել տնտեսությունը։ Իսկ «մեր սովետական ռեսպուբլիկաներից ոչ մեկը չի կարող իր տնտեսությունը վերականգնել իր սեփական ուժերով։ Այս հանգամանքն առանձնապես զգալի է այժմ, երբ սովետական ռեսպուբլիկաներն առաջին անգամ քաղաքացիական պատերազմի լիկվիդացիայից հետո լրջորեն ձեռք զարկեցին տնտեսական հարցերի լուծմանը և այստեղ, աշխատանքի ընթացքում, առաջին անգամ զգացին առանձին ռեսպուբլիկաների մենկուսացած ջանքերի ամբողջ անբավարարությունը, այդ ջանքերը միավորելու և ռեսպուբլիկաների տնտեսական միավորման՝ որպես արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունը իսկապես վերականգնելու միակ ուղու ամբողջ անխուսափելիությունը»։[1]

Առաջնորդվելով նման շարժառիթներով, Սովետների Անդրկովկասյան առաջին համագումարը լսում է Ս. Օրջոնիկիձեի զեկուցումը ՍՍՌՄ կազմակերպման մասին և ընդունում բանաձև, որը նույնպես ՍՍՌՄ-ի կազմակերպումը համարում է հասունացած և անհրաժեշտ։ Դրանից հետո համագումարն ընտրում է դելեգատներ սովետների Համամիութենական առաջին համագումարի համար։

1922 թ. դեկտեմբերին Մոսկվայում տեղի է ունենում Սովետների Համամիութենական առաջին համագումարը, որին մասնակցում են ՌՍՖՍՌ-ի, ՈՒՍՍՌ-ի, ԱՍՖՍՌ-ի և ԲՍՍՌ-ի դելեգատները։ Համագումարը քննարկում է երկու հարց. 1. ՍՍՌՄ-ի կազմակերպման դեկլարացիայի և պայմանագրի քննումը և 2. ՍՍՌՄ-ի Կենտգործկոմի կազմի ընտրությունը։

---

1 Ի. Ստալին, Երկեր, հատոր 5, էջ 156։

Առաջին հարցի առթիվ համագումարը լսում է ընկեր Ստալինի զեկուցումը «Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միություն կազմելու մասին»։ Իր զեկուցումն ընկեր Ստալինը սկսում է նրանով, որ համագումարի բացման օրը սովետական իշխանության պատմության մեջ բեկումնային օր է, որովհետև համագումարը սովետական ռեսպուբլիկաներին միավորում է «մեկ միասնական միութենական պետության մեջ՝ տնտեսական քայքայման դեմ հաջողությամբ պայքարելու համար, երբ Սովետական իշխանությունն մտածում է արդեն ո՛չ միայն գոյության, այլև այն մասին, որ զարգանալով՝ դառնա մի այնպիսի լուրջ միջազգային ուժ, որը կարողանա ազդել միջազգային իրադրության վրա, կարողանա փոխել այն հօգուտ աշխատավորության»։[1] Ընկեր Ստալինի այս խոսքերում մեծ խորաթափանցությամբ արտահայտված է ՍՍՌՄ-ի կազմակերպման միջազգային նշանակությունը։ Ամփոփելով սովետական իշխանության գոյության հինգ տարվա արդյունքները, ընկեր Ստալինը նշում է, որ այդ ժամանակամիջոցում սովետական իշխանությունը անցել է զարգացման երկու էտապ։ Առաջինը քաղաքացիական կռիվների էտապն էր, երբ ստեղծելով Կարմիր Բանակը, Սովետական իշխանությունը կարողացավ ջախջախել ներքին և արտաքին թշնամիներին։ Երկրորդ էտապը՝ տնտեսական քայքայվածության դեմ պայքարելու էտապն է, երբ հիմք է դրվում ՍՍՌՄ-ին։ Համագումարի բացման օրը— 1922 թ. դեկտեմբերի 30-ը ընկեր Ստալինը գնահատեց որպես նոր Ռուսաստանի հաղթանակի օր՝ ընդդեմ հին Ռուսաստանի։

Զեկուցման վերջում ընկեր Ստալինը կարդում է Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միություն կազմելու դեկլարացիան և պայմանագիրը, որոնք խանդավառությամբ ընդունվում են համագումարի կողմից։

Դեկլարացիայում ասված է, որ ՍՍՌՄ-ն իրավահավասար ժողովուրդների կամավոր միավորում է, յուրաքանչյուր ռեսպուբլիկայի համար ապահովված է Միությունից ազատորեն դուրս գալու իրավունքը, Միության մեջ կարող են մտնել գոյություն ունեցող, ինչպես և ապագայում կազմակերպված սովետական ռեսպուբլիկաները, որ այդ միությունն ամեն կերպ կնպաստի բոլոր ժողովուրդների զարգացմանը, որ «այդ պետությունը հաստատուն պատվար կհանդիսանա համաշխարհային կապիտալիզմի դեմ և մի նոր վրճռական քայլ՝ բոլոր երկրների աշխատավորներին Համաշխարհային Սոցիալիստական Սովետական Ռեսպուբլիկայի մեջ միավորելու ճանապարհին»։[2]

Պայմանագրի համաձայն Ռուսաստանի Ֆեդերացիան, Ուկրաինան, Բելոռուսիան և Անդրկովկասյան Ֆեդերացիան միավորվեցին մեկ միութենական պետության մեջ— Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միության մեջ։ Պայմանագիրը բաղկացած էր 26 կետից և շարադրում էր ՍՍՌՄ-ի կազմակերպման սկզբունքները, հանդիսանալով Սովետական Միության ապագա՝ 1924 թվին ընդունված Կոնստիտուցիայի հիմքը։

ՍՍՌՄ-ի կազմակերպումը իրականացվեց վելիկոռուսական շովինիզմի և տեղական նացիոնալիզմի դեմ անողոք պայքարում։ Վելիկոռուսական շովինիզմն արտահայտում էր տապալված վելիկոռուսական բուրժուազիայի ձգտումները՝ վերականգնել իր նախկին արտոնությունները մյուս ժողո-

---

[1] Ի. Ստալին, Երկեր, հատոր 5, էջ 175։
[2] Նույն տեղում, էջ 434—435։

վուրդների նկատմամբ, սերմանել անվստահություն սովետական ժողովուրդների մեջ, դրանով իսկ թուլացնել և քայքայել պրոլետարիատի դիկտատուրան։ Տեղական նացիոնալիզմն արտահայտում էր առաջներում ճնշված ազգերի բուրժուազիայի ձգտումը— քայքայել սովետական ժողովուրդների ինտերնացիոնալ դաշինքը, կործանել սովետական իշխանությունը և հաստատել ազգային բուրժուական պետություն։ Տրոցկիստական-բուխարինական թափթփուկները ևս պայքարում էին ՍՍՌՄ-ի ստեղծման դեմ, բոլշևիկների պարտիայի լենինյան-ստալինյան ազգային քաղաքականության դեմ։

Պարտիան Վ. Ի. Լենինի և ընկեր Ստալինի գլխավորությամբ անողոք պայքար տանելով այդ թեքումների և հզսանքների դեմ, նրանց մինչև վերջ մերկացրեց ու ջախջախեց, ապահովելով սովետական բոլոր ռեսպուբլիկաների եղբայրական անխախտ դաշինքը հանձինս ՍՍՌՄ-ի։

Սովետական Միության կազմակերպումը լենինյան-ստալինյան ազգային քաղաքականության նոր, խոշորագույն հաղթանակ էր, որը ինչպես սովետական բոլոր ժողովուրդների, այնպես էլ հայ ժողովրդի՝ նրա քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական զարգացման գործում, սոցիալիզմի կառուցումը հաջողությամբ առաջ տանելու գործում պատմական նշանակություն ունեցավ։

1925 թվի մարտին, Հայաստանի սովետների 4-րդ համագումարը լրացումներ և փոփոխություններ է կատարում Սովետների 1-ին համագումարում ընդունված ՀՍՍՌ-ի Կոնստիտուցիայի մեջ։ Այստեղ ավելացվում է նոր հոդված (14-րդ), որը խոսում է Սովետական Հայաստանը Անդրֆեդերացիայի միջոցով ՍՍՌՄ-ի մեջ մտնելու մասին, ուր ասված է.

«Կապիտալիստական օղակի հանդեպ մի խորհրդային ճակատ ստեղծելու և բոլոր Խորհրդային Հանրապետությունների հետ սերտ եղբայրական աշխատակցության հիման վրա սոցիալիստական շինարարությունը և ազգային զարգացման ազատությունն ապահովելու նպատակով՝ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությունը՝ Վրաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության և Ադրբեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության հետ կազմում են Անդրկովկասյան Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետություն, իսկ վերջինիս միջոցով, որպես նրա իրավահավասար մասը՝ միանում են Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետության, Բելոռուսիայի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության, Ուկրաինայի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության, Թուրքմենստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության և Ուզբեկստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության հետ և կազմում են մի միացյալ պետություն՝ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն»։[1]

Սկսվում է Սովետական Հայաստանի պատմության մի նոր շրջանը։ Սովետական Հայաստանը, ինչպես և բոլոր սովետական ռեսպուբլիկաները, տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական զարգացման համար ավելի լայն հնարավորություններ են ստանում։

Մեծ հաջողությամբ է առաջ դնում ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը։

---

1 ՀՍՍՀ Խորհուրդների չորրորդ համագումարը, պաշտոնական հաշվետվություն, Երևան, 1926 թ., էջ 232։

## ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ, ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԵՐԱԿԱՆԿՆՄԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՎԵՐՋՈՒՄ

Սովետական Միության արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, տրանսպորտի և ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերի վերականգնման ուղղությամբ 1921—1923 թվերին զգալի հաջողություններ էին ձեռք բերվել ժողովրդական տնտեսության բոլոր բնագավառներում։ Բարելավվում էին բանվոր դասակարգի և աշխատավոր գյուղացիության նյութական պայմանները։ «1921 թվականից սկսած ցանքերի տարածությունն զգալիորեն մեծացել էր,— գյուղացիական տնտեսությունն ավելի ու ավելի էր ամրապնդվում։ Աճում և զարգանում էր սոցիալիստական արդյունաբերությունը։ Քանակով զգալիորեն աճել էր բանվոր դասակարգը։ Աճել էր աշխատավարձը։ Բանվորներն ու գյուղացիներն սկսել էին ավելի հեշտ ու ավելի լավ ապրել, քան 1920—1921 թվականներին»։[1]

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ուղղությամբ ձեռք բերված այդ առաջին հաջողություններին զուգընթաց, այնուամենայնիվ դեռևս կային մի շարք դժվարություններ. ամբողջությամբ վերցրած, ժողովրդական տնտեսությունը դանդաղ էր աճում։ Արդյունաբերությունը դեռ չէր հասել նախապատերազմյան մակարդակին։ Նրա արտադրանքը չէր բավարարում երկրի աճող պահանջները։ 1923 թվի վերջերին Սովետական Միությունում կար մոտ մեկ միլիոն գործազուրկ։ Առևտրի զարգացումը գնում էր ընդհատումներով, որովհետև արդյունաբերության ապրանքների գները անչափ բարձր էին, իսկ գյուղատնտեսական մթերքների գները՝ ցածր։ Դրա հետևանքով ապրանքափոխանակությունը քաղաքի և գյուղի միջև դժվարությունների առաջ էր կանգնել։ Այսպիսի պայմաններում, գնալով ընկնում էր սովետական ռուբլու արժեքը։ Այս գործում ևս սովետական պետության խոշոր վնասներ պատճառեցին տրոցկիստները, բուխարինականները, առևտրական կազմակերպություններում նստած նեպմաններն ու նեպմանական տարրերը։ Տրոցկիստ Պյատակովը, որն այն ժամանակ ղեկավար աշխատանք էր կատարում ՍՍՌՄ Ժողովրդական Տնտեսության Խորհրդում, տնտեսական օրգաններին դիրեկտիվ էր տվել որքան կարելի է ավելի շահույթ կորզել արդյունաբերական ապրանքներից, անզուսպ կերպով բարձրացնելով այդ ապրանքների գները։ Բարձր գներով արդյունաբերական ապրանքները դանդաղ էին իրացվում։ Դրա հետևանքով տնտեսական կազմակերպությունների մի մասը կանգնել էին ֆինանսական բարդությունների առաջ և դժվարանում էին վճարել բանվորների աշխատավարձը։ «Այս բանը առաջ էր բերում բանվորների դժգոհություն։ Առավել հետամնաց բանվորները մի քանի ֆաբրիկաներում լքում էին աշխատանքը»։[2]

Սովետական Հայաստանում ևս այդ դժվարություններն իրենց զգացնել էին տալիս և արգելակներ էին հանդիսանում ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ճանապարհին։

Վճռական հակահարված տալով տրոցկիստներին, բուխարինականներին, նեպմանական տարրերին և թշնամական այլ ուժերին, բոլշևիկների պարտիան Վ. Ի. Լենինի և ընկեր Ստալինի գլխավորությամբ մոբիլիզացրեց Սո-

[1] Համկ(բ)Պ Պատմություն, համառոտ դասընթաց, էջ 361։
[2] Համկ(բ)Պ Պատմություն, համառոտ դասընթաց, էջ 362։

վետական Միության բանվոր դասակարգին և չքավոր ու միջակ գյուղացիությանը՝ հաղթահարելու այդ դժվարությունները։

Սովետական ժողովրդի անձնուրաց աշխատանքի ու հերոսական պայքարի շնորհիվ 1923—1925 թվերին ժողովրդական տնտեսության վերականգնման աշխատանքները ավելի ու ավելի մեծ արդյունքներ են տալիս։

1923 թվի վերջերին (դեկտեմբերի 4—8-ը) Երևանում գումարվում է Սովետական Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայիններ-ի դեպուտատների սովետների 3-րդ համագումարը։ Քննության առնելով տնտեսական շինարարության վերաբերյալ հարցեր— կառավարության հաշվետվությունը, գյուղատնտեսության վիճակը, ռեսպուբլիկայի ֆինանսական դրությունը, կոոպերացիայի հարցը և այլն,— համագումարը նշել է, որ նախորդ տարիների համեմատությամբ, 1923 թվականին ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության բոլոր գծերով զգալի առաջխաղացում է տեղի ունեցել։

Այդ ժամանակ խիստ վատացել էր բոլշևիկների պարտիայի և սովետական պետության կազմակերպիչ, ամբողջ առաջավոր մարդկության մեծագույն առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի առողջությունը։ Մեր Սովետական մեծ երկրի բոլոր ծայրերից, ինչպես և աշխարհի բոլոր մասերից, բանվորները, գյուղացիները և աշխատավոր ինտելիգենցիան անընդհատ նամակներ ու հեռագրեր էին ուղղում Մոսկվա՝ Վ. Ի. Լենինին՝ ցանկանալով նրան առողջություն, հայտնելով իրենց նվիրվածությունը մեր մեծ առաջնորդին, նրա ստեղծած փառապանծ պարտիային և սովետական պետությանը։

Սովետական Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների 3-րդ համագումարը նույնպես, արտահայտելով ռեսպուբլիկայի բոլոր աշխատավորության կամքը, Վ. Ի. Լենինին ուղարկել է հետևյալ հեռագիրը։

«Ընկեր Լենինին.

Հայաստանի խորհուրդների երրորդ համագումարը բոցավառ ողջույն է ուղարկում համաշխարհային հեղափոխության մեծ ղեկավարին։ Հարևան ժողովուրդների հետ խաղաղ հարաբերություններ հաստատելու մասին Հայաստանի Հեղկոմին տված Ձեր առաջին հրահանգին հավատարիմ, բանվորագյուղացիական Հայաստանն ամրապնդել է սերտ եղբայրական կապեր հարևանների հետ և խաղաղ պայմաններում բուժում է իր վերքերը։ Երկրի անտեսությունը վերականգնելու գործի համար բանվորների և գյուղացիների գործադրած ճիգերը արդեն տվել են բավարար արդյունքներ։ Ներկա երրորդ համագումարը կնշի խորհրդային Հայաստանի տնտեսության և կուլտուրայի բարձրացման հետագա ուղիները։

Սպասում ենք, որ դուք շատ շուտով վերադառնաք խորհրդային նոր ղեկավարմանը։

Համագումարի Նախագահությունն»։[1]

Գնալով, Վլադիմիր Իլիչի առողջությունը վատանում էր։ 1924 թվի հունվարի 21-ին Վ. Ի. Լենինը վախճանվում է։ Այդ մեծագույն կորուստ էր բոլշևիկյան պարտիայի և ամբողջ առաջավոր մարդկության համար։ Հունվարի 21-ի լույս 22-ի գիշերը հրավիրվում է Ռուսաստանի Կոմունիստական

1 «Խորհրդային Հայաստան» № 272, 9 դեկտեմբերի, 1923 թ.։

(բոլշևիկների) Պարտիայի Կենտկոմի պլենումը, որը Վ. Ի. Լենինի մահվան առթիվ հատուկ դիմում է ուղղում պարտիային և բոլոր աշխատավորներին։ Հայտնելով մեծ առաջնորդի մահվան մասին, Կենտկոմը կոչ է անում էլ ավելի կուռ շարքերով համախմբվել Վ. Ի. Լենինի ստեղծած մարտական պարտիայի շուրջը, հաղթական կերպով և առանց երերումների առաջ ընթանալ մեր վերջնական հաղթանակի համար մղվող պայքարում։

«Մեր ուսուցչի մահը, այդ մեծ հարվածը,— ասված է դիմումում,— էլ ավելի ուժեղ կերպով կհամախմբի մեր շարքերը։ Համերաշխ մարտական շարքերով մենք գնում ենք արշավանքի ընդդեմ կապիտալի, և աշխարհում ոչ մի ուժ չի կարող խանգարել մեր վերջնական հաղթանակին։

... Պարտիան երկաթյա քայլերով առաջ կգնա։ Որովհետև նա Լենինյան պարտիա է։ Որովհետև նա դաստիարակվել, կոփվել է մարտերում։ Որովհետև նրա ձեռքումն են այն ավանդները, որ նրան թողել է ընկեր Լենինը»։[1]

Գիտակցելով ծանր կորուստը և արձագանքելով բոլշևիկների Պարտիայի Կենտկոմի կոչին, Սովետական Միության բանվոր դասակարգը և ամբողջ աշխատավորությունն էլ ավելի կուռ շարքերով համախմբվեցին Լենինի-Ստալինի պարտիայի շուրջը։

«Յուրաքանչյուր գիտակից բանվոր, սգի այդ օրերին, կշռադատեց իր վերաբերմունքը գեպի Կոմունիստական Պարտիան, որն իրականացնում է Լենինի ավանդները։ Պարտիայի Կենտկոմում ստացվում էին անպարտիական բանվորների հազարավոր ու հազարավոր դիմումներ, որոնցով խնդրում էին պարտիայի մեջ ընդունել իրենց։ Կենտկոմն ընդառաջեց առաջավոր բանվորների այդ շարժմանը և հայտարարեց առաջավոր բանվորների մասսայական ընդունում պարտիայի մեջ, հայտարարեց լենինյան կոչ դեպի պարտիական շարքերը։ Պարտիայի մեջ մտան նոր տասնյակ հազարավոր բանվորներ։ Գալիս էին նրանք, ովքեր պատրաստ էին իրենց կյանքը տալու պարտիայի գործի համար, Լենինի գործի համար»։[2]

Լենինյան կոչի օրերին բոլշևիկյան պարտիայի շարքերն անցան 240 հազար բանվորներ։ Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգը ևս իր ստուգված, լավագույն հազարավոր ներկայացուցիչներով խտացրեց Լենինի-Ստալինի պարտիայի կուռ շարքերը։.

Հունվարի 26-ին բացվում է Սովետների համամիութենական երկրորդ համագումարի սգո նիստը։ Այստեղ ընկեր Ստալինը՝ մեծ Լենինի արժանավոր աշակերտը և մարտական զինակիցը սիրելի առաջնորդի շիրիմի առաջ տալիս է պատմական երդումը, մեր ժողովրդի և պարտիայի երդումը։

«Մենք, կոմունիստներս, հատուկ կերտվածքի մարդիկ ենք,— ասել է ընկեր Ստալինը այդ սգո նիստում արտասանած իր ճառում։ Մենք հատուկ նյութից ենք կերտված։ Մենք նրանք ենք, ովքեր պրոլետարական մեծ ստրատեգի բանակը, ընկեր Լենինի բանակն ենք կազմում։ Չկա ավելի բարձրը բան, քան այդ բանակին պատկանելու պատիվը։ Չկա ավելի բարձր բան, քան այն պարտիայի անդամի կոչումը, որի հիմնադիրն ու ղեկավարը ընկեր Լենինն է։ Ամեն մեկին վիճակված չէ այդպիսի պարտիայի անդամ լինել։

[1] ВКП(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. I, 1935 г., стр. 570.

[2] Համկ(բ)Կ Պատմություն, Համառոտ դասընթաց, էջ 366—367։

Ամեն մեկին վիճակված չէ այդպիսի պարտիայի անդամության հետ կապված արհավիրքներին ու փոթորիկներին դիմանալ»։[1]

Բոլշևիկյան պարտիայի և սովետական ժողովրդի անունից ընկեր Ստալինը Վ. Ի. Լենինի շիրիմի առաջ երդվեց պատվով կատարել մեր մեծ առաջնորդի պատգամները պարտիայի անդամի կոչումը բարձր պահելու, պարտիայի միասնությունը լույսի պես պահպանելու, պրոլետարիատի դիկտատուրան, բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքը, Սովետական Միության ժողովուրդների եղբայրական համագործակցությունը ամրապնդելու և ընդլայնելու, Կարմիր Բանակը հզորացնելու, Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի սկզբունքներին հավատարիմ մնալու մասին։

Ընկեր Ստալինի դլխավորությամբ բոլշևիկների պարտիան և սովետական ժողովուրդը, վստահ իրենց ուժերին, ձեռնամուխ եղան այդ պատմական երդման կենսագործմանը, Լենինյան ավանդների իրականացմանը։

Օգտվելով Վ. Ի. Լենինի հիվանդությունից և ապա նրա մահվանից, միջազգային իմպերիալիզմի գործակալները— տրոցկիստները, բուխարինականները և մյուս կոնտրռևոլուցիոն տականքները ակտիվացան, նպատակ ունենալով քայքայել Լենինի-Ստալինի պարտիան, կործանել սովետական պետությունը։ Սակայն այդ նրանց չհաջողվեց։

Ընկեր Ստալինի ղեկավարությամբ, որը 1922 թվին Վ. Ի. Լենինի առաջարկով ընտրվել էր ՌԿ(բ)Պ Կենտրոնական Կոմիտեի գլխավոր քարտուղար, պարտիան և սովետական ժողովուրդը ջախջախիչ հարվածներ հասցրին այդ ստոր թշնամիներին։

Մեծ Լենինի հիշատակը հավերժացնելու և նրա ավանդները կենսագործելու համար ամբողջ երկրում բանվոր դասակարգը, չքավոր ու միջակ գյուղացիությունը և աշխատավոր ինտելիգենցիան էլ ավելի ծավալեցին ստեղծագործ աշխատանքը։

Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքում, ռեսպուբլիկայի բոլոր դավառներում, շրջաններում, գործարաններում և հիմնարկ ձեռնարկներում հրավիրվում են բազմահազար աշխատավորների սգո միտինգներ, ուր արտահայտելով իրենց կսկիծը սիրելի առաջնորդի մահվան առթիվ, Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները միաժամանակ արտահայտում են իրենց կամքն ու վճռականությունը՝ մեծ Լենինի ավանդները մինչև վերջ կենսագործելու համար։

Հունվարի 23-ին Երևանում տեղի է ունենում աշխատավորության համաքաղաքային սգո միտինգ, ուր ընդունված բանաձևում ասված է.

«Երևանի բանվորները, կարմիրբանակայինները և աշխատավորության լայն մասսաները խորը ցնցված են մեծ ուսուցիչ և ղեկավար Վ. Ի. Լենինի մահվան բոթով։

... Հաղթանակի միասնական կամքով ու շարքերի խտությամբ Խորհրդային Միության ու ամբողջ աշխարհի բանվորներն ու գյուղացիները կամրացնեն խորհրդային և պրոֆմիութենական բոլոր կազմակերպությունների հիմքերը, որ կոչված են իրագործելու թանկագին ուսուցչի մտքերն ու ավանդները»։[2]

---

[1] Ի. Ստալին, Երկեր, հատոր 6, էջ 55։

[2] «Խորհրդային Հայաստան», № 20, 1924 թ., հունվարի 25։

Վ. Ի. Լենինի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով Հայկական ՍՍՌ Կենտգործկոմը 1924 թվի հունվարին որոշում է ռեսպուբլիկայի մայրաքաղաքում կանգնեցնել Վ. Ի. Լենինի մոնումենտալ արձանը, որի շուրջը հետագայում պետք է ձևավորվեր Լենինի անվան հրապարակը։ Այդ որոշումից անմիջապես հետո սկսվեցին նախապատրաստական աշխատանքները արձանի նախագծման համար, որի մեջ ընդգրկվեցին Սովետական Միության ամենալավագույն գիտական-ճարտարապետական ուժերը։ Կենտգործկոմի մեկ ուրիշ որոշմամբ Ալեքսանդրոպոլ քաղաքը վերանվանվեց Լենինական։ Այդ որոշումները ռեսպուբլիկայի աշխատավորության կողմից ընդունվում են մեծ խանդավառությամբ։

Վ. Ի. Լենինի ավանդները կենսագործելու բուռն ձգտումով Սովետական Հայաստանի աշխատավորությունը, բոլշևիկների պարտիայի գլխավորությամբ, հաստատ կերպով առաջ էր տանում ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործը, որը նոր ծավալ ու արագ տեմպեր էր ստացել Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միության կազմակերպման շնորհիվ։

Հայաստանի բանվոր դասակարգը, չքավոր ու միջակ գյուղացիությունը և աշխատավոր ինտելիգենցիան, 1925 թվին, վերականգնման շրջանի վերջում, հասել էին խոշոր հաջողությունների, հիմնականում ավարտելով ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը։

Գյուղատնտեսության վերականգնման տեմպերի ու արդյունքների մասին՝ 1923—1925 թվերին, պատկերացում են տալիս հետևյալ թվերը։ Հայաստանում 1922 թվին ցանքերի ընդհանուր տարածությունը եղել է 97 հազար հեկտար, որից 91,2 հազար հեկտարը հացահատիկ, 0,6 հազ. հեկտարը տեխնիկական կուլտուրաներ, 5,0 հազար հեկտարը կարտոֆիլ և բանջարանոցային բույսեր։ Հետագա տարիներին արագ կերպով աճելով, 1925 թվին ցանքատարածությունները հասնում են 295,7 հազար հեկտարի, որից 255,2 հազար հեկտարը հացահատիկ, 22,85 հազ. հեկտարը տեխնիկական կուլտուրաներ և 14,5 հազ. հեկտարը կարտոֆիլ ու բանջարանոցային կուլտուրաներ։[1] Ինչպես ցույց են տալիս թվերը, 1922 թվի համեմատությամբ 1925 թվին Հայաստանում ցանքատարածությունները եռապատկվել էին, մոտենալով 1913 թվի մակարդակին։ Ցանքատարածությունների ընդարձակման զուգընթաց, այդ ժամանակաշրջանում Սովետական Հայաստանում զգալի աշխատանքներ են կատարվել ոռոգման և բերքատվության բարձրացման ուղղությամբ։ 1923 թվին ավարտվել էր Էջմիածնի ջրանցքի շինարարությունը, որն ուներ 21 կիլոմետր երկարություն և ոռոգելու էր 1000 հեկտարից ավելի հողամաս։ 1924 թվին ավարտվեց Էվջիլարի ջրանցքի կառուցումը՝ 14 կիլոմետր երկարությամբ։ Նա ոռոգելու էր 1500 հեկտար հողամաս։ 1925 թվին ավարտվում է Շիրակի ջրանցքի կառուցումը, որն ունի 30 կիլոմետր երկարություն և նախատեսվում էր ոռոգելու 10.000 հեկտարից ավելի հողամաս։ Ավարտված էր Արազդայանի ջրանցքի վերանորոգումը, որը ոռոգելու էր 1200 հեկտար հողամաս։ Այդ բոլորի շնորհիվ զգալի չափով ավելացել էր ջրովի հողերի տարածությունը։

---

[1] «Խորհրդային Հայաստան»—1920—1925 թ. թ.—Ժողովածու, էջ 113, և „Народное хозяйство Армении к концу восстановительного периода". Ереван, 1928 г., стр. 27.

Ջրաշինարարական աշխատանքների ծավալումը և ագրոտեխնիկական միջոցառումների կիրառումը խոշոր չափով նպաստեցին բերքատվության բարձրացմանը։ 1913 թվի 5,8 ցենտների փոխարեն, 1924 թվին Հայաստանում մեկ հեկտարից ստացվում էր 7,6 ցենտներ հացահատիկ։ Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ չնայած 1926 թվին Սովետական Հայաստանում ցանքերի տարածությունը կազմում էր 1913 թվի 86 տոկոսը, բայց հացահատիկի համախառն արտադրանքը 44 տոկոսով ավելի էր, քան 1913 թվին։ Տեխնիկական կուլտուրաների գծով 1924 թվին Հայաստանում ցանքատարածությունները հասել և անցել էին նախապատերազմյան մակարդակը։

Հաջողությամբ առաջ էր գնում նաև անասնապահության վերականգնումը, որը մոտենում էր նախապատերազմյան մակարդակին։

Գյուղատնտեսության վերականգնման զուգընթաց, գնալով բարելավվում էր գյուղական չքավորության դրությունը։ Գյուղացիության միջից վերացվում էր ցանքազրկությունը։ 1922 թվին Սովետական Հայաստանի գյուղական տնտեսությունների 33 տոկոսը ցանքազուրկ էին։ Սովետական իշխանության կողմից չքավոր գյուղացիությանը ցույց տրված օգնության շնորհիվ, 1925 թվին ցանքազուրկ տնտեսությունների տոկոսն իջել էր 15,3-ի։ Չքավոր տնտեսությունների մի մասը դառնում էին միջակներ։ Բարելավվում էր միջակ գյուղացիների վիճակը։

Սակայն գյուղում տեղի ունեցող դասակարգային տեղաշարժերը դրանով չէին սահմանափակվում։ Նոր տնտեսական քաղաքականության պայմաններում, երբ որոշ հնարավորություններ էին ստեղծվել կապիտալիստական տարրերի աշխուժացման համար, ունևոր միջակ տնտեսությունների հաշվին որոշ չափով աճում էին կուլակային տնտեսությունները։ ՆԷՊ-ի առաջին շրջանում, 1922 թվին, կուլակային տնտեսությունները Հայաստանում կազմում էին ամբողջ գյուղական տնտեսությունների մոտ 5 տոկոսը, իսկ 1926 թվին այդ տոկոսը հասել էր 5,47-ի, այսինքն ավելի էր, քան 1922 թվին։

Սակայն, երբ այդ թիվը համեմատում ենք նախապատերազմյանի հետ, ստացվում է, որ ինչպես ՍՍՌՄ-ում, այնպես էլ Հայաստանում վերականգնման շրջանի վերջում կուլակային տնտեսությունների տեսակարար կշիռը պակասել էր 3—4 անգամ։

Սովետական գյուղում տեղի ունեցող շերտավորումը տրամագծորեն հակառակ էր կապիտալիստական գյուղի շերտավորմանը։

Բոլշևիկների պարտիայի 15-րդ համագումարը գյուղում կատարվող աշխատանքի վերաբերյալ իր բանաձևում այդ մասին նշել է. «Քննարկելով սոցիալ-դասակարգային տեսակետից, գյուղատնտեսության զարգացման պրոցեսը տվյալ մոմենտում բնութագրվում է սոցիալիստական և կապիտալիստական տենդենցների պայքարով։ Այդ պայքարն իր կնիքն է գնում գյուղի շերտավորման պրոցեսի վրա, որը մեր պայմաններում ունի խիստ բնորոշ առանձնահատկություններ»[1]

Ըստ նույն բանաձևի, այդ առանձնահատկությունները հետևյալներն են. եթե կապիտալիստական զարգացումը տեղի ունի միջակ գյուղացիության

[1] ВКП(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов, ч. II, 1936 г., стр. 254.

թուլացման և ծայրախմբերի— չքավորության ու կուլակության աճման պայմաններում, ապա մեզ մետ, ի հակադրություն կապիտալիստական զարգացման, տեղի ունի չքավորության կրճատման և միջակության ուժեղության պրոցես, դեռևս կուլակության որոշ աճում՝ ի հաշիվ միջակների ունևոր մասի։

Այդ առանձնահատկությունները անխուսափելիորեն բխում են տվյալ մոմենտում պրոլետարիատի դիկտատուրայի տնտեսական զարգացման հակասություններից։ ՆԷՊ-ի պայմաններում կապիտալիստական տարրերը գյուղում ևս աշխուժացել էին և ցույց էին տալիս կատաղի դիմադրություն սովետական իշխանության բոլոր ձեռնարկումներին։ Դասակարգային պայքարը արտահայտվում էր ավելի ակնհայտ և սուր կերպով։ Բուխարինականները և տրոցկիստները, որպես կուլակային-կապիտալիստական տարրերի իդեոլոգներ, այդ պայքարում ամեն կերպ փորձում էին ձախողել բոլշևիկների պարտիայի և սովետական պետության միջոցառումները։ Օգտագործելով ամեն կարգի թափթփուկներին, նրանք պայքարում էին բոլշևիկյան Պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեի լենինյան գծի դեմ։

Բուխարինականները ամեն կերպ փորձում էին կոծկել գյուղում տեղի ունեցող շերտավորումը և կուլակության աճման փաստը, նվազեցնելով կապիտալիստական էլեմենտների վտանգը։ Իսկ տրոցկիստները ուռճնում էին կուլակության և կապիտալիստական մյուս տարրերի— նեպմանների, սպեկուլյանտների վտանգը և խուճապի էին մատնվել։ Ժխտելով բանվոր դասակարգի դաշինքը գյուղացիության հետ, տրոցկիստները կրկնում էին իրենց դրույթը ՆԷՊ-ը միայն նահանջ լինելու մասին, դրույթ, որը դատապարտվել էր բոլշևիկների պարտիայի կողմից, ՆԷՊ-ին անցնելու հենց առաջին շրջանում։

Իրենց այդպիսի դրույթներով թե մեկ և թե մյուս հոսանքը միևնույն նպատակն էին հետապնդում՝ քայքայել և խորտակել պրոլետարիատի դիկտատուրան։

Պարտիայի 14-րդ համագումարում ՀամԿ(բ)Պ Կենտրոնական Կոմիտեի քաղաքական հաշվետվության մասին տված զեկուցման մեջ մերկացնելով բուխարինականներին և տրոցկիստներին, ընկեր Ստալինն ասել է.

«Առաջին թեքումը կուլակի և ընդհանրապես գյուղի կապիտալիստական տարրերի դերի նվազեցումն է, կուլակային վտանգի կոծկումը։ Այս թեքումը հլնում է այն սխալ ենթադրությունից, թե ՆԷՊ-ի զարգացումը չի տանում դեպի կապիտալիստական տարրերի աշխուժացումը գյուղում, թե կուլակը և առհասարակ կապիտալիստական տարրերը մեզանում անցնում են կամ արդեն անցել են պատմության գիրկը, թե գյուղում շերտավորում չի կատարվում, թե կուլակն անցյալի արձագանքն է, խրտվիլակ և միայն այդ։

Ինչի՞ է հանգեցնում այս թեքումը։

Գործնականում այս թեքումը հանգեցնում է գյուղում եղած դասակարգային պայքարի ժխտմանը։

Երկրորդ թեքումը՝ գյուղում կուլակի և ընդհանրապես կապիտալիստական տարրերի դերը ուռճնելն է, խուճապն այդ տարրերի հանդեպ, ժխտումն այն բանի, որ պրոլետարիատի և չքավորության դաշինքը միջակի հետ հնարավոր է և նպատակահարմար»։[1]

[1] Ի. Ստալին, Երկեր, հատոր 7, էջ 370-371։

Բոլշևիկների պարտիան, ընկեր Ստալինի գլխավորությամբ վճռական հարվածներ տալով թե աջ և թե «ձախ» թեքումներին, ճիշտ կերպով դնահատեց գյուղում կատարվող շերտավորումը։ Պարտիայի գլխավորությամբ պրոլետարական պետությունը անհրաժեշտ նախադրյալներ էր ստեղծում անհատական տնտեսությունների և հետամնաց տեխնիկայի վրա հենված գյուղը սոցիալիստական ռելսերի վրա դնելու համար, կապիտալիստական տարրերի դեմ նոր գրոհ սկսելու համար։

1923—1925 թվերին Սովետական Հայաստանում զգալի տեղաշարժեր են կատարվում նաև գյուղատնտեսական կոոպերացիայի գծով։ 1924 թվին ՀՍՍՌ Ժողկոմսովետի Տնտեսական խորհրդակցության որոշմամբ կազմակերպվում է Հայաստանի Գյուղկոոպկենտրոնը, որի առաջ խնդիր է դրվում ապահովել պարտիայի և կառավարության որոշումների իրականացումը գյուղատնտեսության կոոպերացման ուղղությամբ։ Նա պետք է չքավոր և միջակ գյուղացիությանը միավորեր կոոպերացիայի տարբեր ձևերի մեջ, նրանց վարկավորեր և օգներ անհրաժեշտ ինվենտարով և այլ միջոցներով (մեքենաներ, սերմացու, պարարտանյութ և այլն) և ամեն կերպ նպաստեր գյուղում արտադրական կոոպերացիայի զարգացմանը, նրա ամրապնդմանը։

1924 թվի մայիսին, բոլշևիկների պարտիայի 13-րդ համագումարը, ելնելով Վ. Ի. Լենինի ցուցումից, առաջադրեց գյուղը կոոպերացնելու լոզունգը։ «Որպես գյուղում կատարվելիք աշխատանքի գլխավոր խնդիր՝ համագումարն առաջադրեց գյուղացիական մասսաներին ամեն կերպ կոոպերացնելու լոզունգը»։[1] Միաժամանակ համագումարը որոշում ընդունեց գյուղայիությանը տրվող էժան վարկի միջոցներն ընդլայնելու և վաշխառուներին դուրս մղելու մասին։

1924 թվի օգոստոսի 30-ին հրապարակվում է Հայկական ՍՍՌ Կենտգործկոմի և Ժողկոմսովետի դեկրետը գյուղատնտեսական կոոպերացիայի մասին։ Դեկրետի առաջին կետում ասված է.

«ՀՍԽՀ սահմաններում գյուղատնտեսությամբ կամ նրա հետ կապված արհեստներով զբաղվող բոլոր քաղաքացիներին, որոնք համաձայն ՀՍԽ Հանրապետության Սահմանադրության, վայելում են խորհուրդներում ընտրելու և ընտրվելու իրավունք, թույլատրվում է կազմել կոոպերատիվ միություններ։- Այնուհետև դեկրետով սահմանված է այդ միությունների խնդիրները— կոոպերատիվ հիմունքներով կատարել գյուղատնտեսության արտադրության կազմակերպումը, գործիքների, սերմացուի, պարարտանյութի, ազնվացեղ անասունների և այլ միջոցների հայթայթումը, հողերի բարելավումը և այլն։

1924 թվի սեպտեմբերին Հայաստանում գյուղատնտեսական կոոպերացիայի մեջ ընդգրկված էին գյուղացիական տնտեսությունների 6,11 տոկոսը։[2] Նույն ամսին Երևանում գումարվում է Հայաստանի Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների առաջին համագումարը, որը Գուղկոոպկենտրոնի փոխարինի ձևավորվում է այդ կոոպերատիվների միությունը՝ Հայգյուղկոոպը և

1 Համկ(բ)Կ Պատմություն, համառոտ դասընթաց, էջ 369։
2 ՀՍԽՀ Դեկրետների և հրամանների ժողովածու, 1924 թ., № 11, հատոր 43։
3 Տես «Խորհրդային Հայաստան», 1920--1923 թ. թ. ժողովածու, էջ 270։

ընտրվում է նրա վարչությունը։ Այդ ժամանակ մշակվում է Հայգյուղկոոպի կանոնադրությունը, որը նախատեսնում էր «կազմակերպել գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ, որոնց միջոցով մտցնել գյուղատնտեսական մշակույթի կատարելագործված ձևեր, պատրաստել գյուղական տնտեսության համար անհրաժեշտ իրեր, գյուղական տնտեսությանը մատակարարել արտադրության միջոցներ, վերամշակել և վաճառահանել գյուղատնտեսական մթերքներ և գործադրել գյուղատնտեսության արտադրողականությունը բարձրացնող այլ միջոցներ»։[1]

Պարտիական կազմակերպությունների գլխավորությամբ սովետական ապարատի և Հայգյուղկոոպի կատարած աշխատանքների շնորհիվ, գնալով գյուղում կոոպերացիան ծավալվում և ամրապնդվում էր։ Նրա ձևերն էին՝ կաթնատնտեսական արտելը, գյուղատնտեսական վարկային, այգեգործական, մեղվաբուծական, ծխախոտագործական, բամբակագործական, շերամապահական ընկերությունները և այլն։

Դրանք գյուղատնտեսական կոոպերացիայի պարզ ձևերն էին, որոնք ուղի էին հարթում կոոպերացիայի ավելի բարձր ձևերին անցնելու համար։

Վերականգնման շրջանում Սովետական Հայաստանում զգալի աշխատանքներ են կատարվել նաև սովխոզների շինարարության գծով։ Այդ ժամանակ կային չորս սովխոզներ, որոնք ստեղծվել էին սովետական իշխանության հաստատման առաջին շրջանում՝ պետականացված խոշոր կալվածքների բազայի վրա։ Առաջին սովխոզը կազմակերպվել էր Երևանի մոտ Սարդարի այգու բազայի վրա և իր բնույթով այգեգործական էր։ 1925 թվին նրա այգիների տարածությունը կազմում էր մոտ 70 հեկտար։ Երկրորդ սովխոզը կազմակերպվել էր Կոտայքի շրջանում՝ Մելիք-Աղամյանի պետականացված կալվածքների բազայի վրա։ Սա ուներ հացահատիկային և այգեգործական բնույթ։ 1923 թվին այս սովխոզում սկսվում է ծխախոտի լավագույն տեսակների մշակությունը, որը տալիս է բավականին լավ արդյունք։ Դրանից հետո շրջանում ծավալվում է ծխախոտի մշակությունը։ 1925 թվին սովխոզի մշակելի հողերի տարածությունը հավասար էր 110 հեկտարի։ Երկրորդ սովխոզն ունեցել է նաև ցեղական խոզաբուծարան, որը Հայաստանում առաջինն է եղել։ Երրորդ սովխոզը ստեղծվել է Աթաբեկյանների պետականացված կալվածների բազայի վրա՝ Էջմիածնի շրջանի Փարաքար գյուղի մոտ։ Այն ժամանակ սա Հայաստանի ամենամեծ սովխոզն էր, որի վարելահողերի տարածությունը 500 հեկտարից ավելի էր։ Այս սովխոզը զբաղվում էր մի քանի կուլտուրաների մշակությամբ, որոնցից գլխավորներն էին հացահատիկը, բամբակը, բրինձը, իսկ այգեգործությունը դեռ փոքր տեսակարար կշիռ ուներ։ Չորրորդ սովխոզը կազմակերպվել էր Լոռիում՝ Արամյանների պետականացված կալվածքներում։ Սա հիմնականում այգեգործական սովխոզ էր, որի հողերի տարածությունը հասնում էր 220 հեկտարի։ Այս սովխոզներն իրենց գործունեությամբ և կազմակերպված աշխատանքներով օրինակներ էին ցույց տալիս աշխատավոր գյուղացիությանը։

Արդյունաբերության վերականգնման ուղղությամբ ևս աշխատանքներն ավելի լայն ճակատով սկսվում են 1923 թվից։ Հնի վերականգնման զուգըն-

[1] «Խորհրդային Հայաստան», 1920—1925 թ. թ. ժողովածու, էջ 271։

թաց, սկիզբ է առնում մի շարք նոր ճյուղերի շինարարությունը։

Ըստ առանձին ճյուղերի, այդ վերականգնումն ընթացել է հետևյալ կերպ.

Պղնձի արդյունաբերությունը, որը նախապատերազմյան շրջանում տալիս էր Հայաստանի ամբողջ արդյունաբերության արտադրանքի 60 տոկոսը, իմպերիալիստական պատերազմի և դաշնակների տիրապետության տարիներին իսպառ քայքայվել էր։ Սովետական իշխանության հաստատումից հետո մինչև 1924 թիվը հնարավոր չեղավ այն գործի գցել, որովհետև կապված էր մեծ ֆինանսական միջոցների հետ։ 1924 թվի կեսերից սկսվում են Ղափանի և Ալավերդու պղնձահանքերի և պղնձաձուլական գործարանների վերականգնման աշխատանքները։ Ղափանի պղնձաձուլական գործարանը սկսում է պղնձի ձուլումը։ Ալավերդում մինչև այդ գործարկվել էին պղնձարդյունաբերության օժանդակ ճյուղերը— ծծմբաթթվի, աղաթթվի, ծծմբաքարի, պղնձի արջասպի և քիմիական այլ նյութերի մշակումը, իսկ 1924 թվից սկսվում է պղնձի ձուլումը։ Սկսվում են աշխատանքները Շամլուղի հանքերի վերականգնման համար։ Պղնձաձուլական գործարաններին սպասարկելու համար վերականգնվում են նաև որոշ էլեկտրական շարժիչներ։ Ալավերդու հանքերի վերականգնման համար 1924—1925 տնտեսական տարում Համամիութենական բյուջեից բաց է թողնվում 1.010.000 ռուբլի, որը խոշոր չափով նպաստում է պղնձարդյունաբերության վերականգնմանը։ Աճում է բանվորների թիվը, վերականգնվում են բանվորական բնակարանները։

Չնայած այս բոլորին, Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության այս գլխավոր ճյուղը վերականգնման շրջանում չկարողացավ հասնել նախապատերազմյան մակարդակին։ Եթե 1913 թվին Հայաստանում արտադրվել է 5.580 տոննա կարմիր աղինձ, ապա 1925—1926 տնտեսական տարում արտադրվել է միայն 801 տոննա։[1] Դրա գլխավոր պատճառն այն էր, որ իսպառ քայքայված պղնձարդյունաբերության վերականգնումն սկսվեց բավականին ուշ՝ ինչպես տեսանք 1924 թվից։ Հետագա զարգացման արագ տեմպերը կարճ ժամանակամիջոցում ապահովեցին պղնձարդյունաբերության զարգացումը և անցումը նախապատերազմյան մակարդակից։

Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության կարևոր ճյուղերից մեկը հանդիսացող գինու-կոնյակի արտադրության գծով մինչև 1924 թվի նոյեմբերը աշխատում էր միայն «Արարատ» գործարանը (նախկին Շուստովի գործարանը)։ Այգեգործության ծավալման և բերքի ավելացման շնորհիվ, որ տեղի ունեցավ 1923—1924 թվերին, այդ միակ գործարանը չէր ապահովում հումքի վերամշակումը։ 1924 թվին գործարկվում են Ղամարլուի (այժմ Արտաշատի) գինու գործարանը և Դավալուի գինեգործական բաժանմունքը։ Որոշ չափով ընդարձակվում է «Արարատ» գործարանը։ 1925—1926 տնտեսական տարում գինու արտադրությունն արդեն անցել էր նախապատերազմյան մակարդակից։ 1913 թվին Հայաստանում արտադրվել է 1.884.3 հազար լիտր գինի, 1925—1926 տնտեսական տարում՝ 2.233.8 հազար լիտր գինի։[1] Կոնյակի և սպիրտի արտադրությունը մոտենում էր նախապատերազմյան մակարդակին։

[1] „Народное хозяйство Армении к концу восстановительного периода", стр 33.
[1] Նույն տեղում։

1924 թվին վերանորոգման և ընդարձակման են ենթարկվում Երևանի երկու կաշեգործարանները, որոնց արտադրանքը գնալով ավելանում էր՝ մոտենալով նախապատերազմյան մակարդակին։ Կաշվի արտադրությունը 1923—1924 տնտեսական տարվա համեմատ 1924—1925 տնտեսական տարում աճել էր 35 տոկոսով, իսկ 1922—1923 տնտեսական տարվա համեմատ՝ 95,5 տոկոսով։[1]

Էլեկտրոէներգիայի արտադրությունը վերականգնման շրջանի վերջում՝ 1925—1926 տնտեսական տարում նախապատերազմյան շրջանի համեմատ ավելացել էր 3,5 անգամ։ Նախապատերազմյան մակարդակից անցել էին նաև զտած բամբակի, բամբակի հումքի, սղոցանյութի և օճառի արտադրությունը։[2]

Այդ բոլորին զուգընթաց, ինչպես նշեցինք, հիմնվել էին արդյունաբերության մի շարք նոր ճյուղեր, որոնք նախքան սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, գոյություն չեն ունեցել։ Այդ ճյուղերն էին՝ պեմզայի, կարբիդի, տեքստիլ արդյունաբերությունը։

Հայաստանի խոշոր արդյունաբերության արտադրանքը 1925—1926 տնտեսական տարում հավասար է եղել նախապատերազմյան արտադրանքի 74,4 տոկոսին։ Իսկ արդյունաբերության արտադրանքը 1925 թվին հասել էր 1913 թվի արդյունաբերության արտադրանքի 75,5 տոկոսին։ Այսպիսով վերականգնման շրջանի վերջում Հայաստանի խոշոր արդյունաբերությունը հասել էր ՍՍՌՄ-ի արդյունաբերության վերականգնման միջին մակարդակին, մինչդեռ 1923 թվին Հայաստանի արդյունաբերության վերականգնման մակարդակը կրկնակի չափով.ետ էր մնում ՍՍՌՄ-ի արդյունաբերության վերականգնման մակարդակից։

Սովետական Հայաստանի խոշոր արդյունաբերության այդպիսի արագընթաց վերականգնումը արդյունք էր լենինյան-ստալինյան ազգային քաղաքականության անշեղ կենսագործման։

Հաջող կերպով առաջ էր գնում նաև երկաթուղային տրանսպորտի վերականգնումը։ 1922 թվի համեմատ, 1925 թվին վագոնների վերանորոգումն ավելացել էր 3,8 անգամ, շոգեքարշերը՝ 5,2 անգամ։ Վերանորոգվել էին հին գծերը և քայքայված շատ կամուրջներ։ Երկաթուղային տրանսպորտն իր աշխատանքներով-արդեն կարողանում էր ապահովել օրրստորե ավելացող փոխադրումների պահանջները։ Զգալի չափով ավելացել էր վագոնների և շոգեքարշերի քանակը։

1925 թվի մարտին Հայաստանի սովետների 4-րդ համագումարը լսում է ժողովրդական Տնտեսության խորհրդի զեկուցումը ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության և տրանսպորտի վերականգնման ընթացքի մասին։ Զեկուցման առթիվ ընդունած որոշման մեջ համագումարը նշում է, որ խոշոր աշխատանքներ են կատարված արդյունաբերության և տրանսպորտի վերականգնման և նոր ճյուղերի ստեղծման գործում։

Իր որոշման մեջ համագումարը կառավարության առաջ խնդիր է դնում նոր թափով զարգացնել Զափանի և Ալավերդու պղնձարդյունաբերությու-

[2] «Խորհրդային Հայաստան» 1920—1925 թ. թ. ժողովածու, էջ 147։

[3] Տես „Народное хозяйство Армении к концу восстановительного периода", стр. 33—34.

ՆԸ, լայնացնել պեմզայի արտադրությունը, ուժեղ թափով շարունակել Լենինականի մանվածքային գործարանի կառուցումը, ընդարձակել գինու, կոնյակի և սպիրտի արտադրությունը, արագայնել Երևանի և Լենինականի հիդրոէլեկտրոկայանների կառուցումը, ընդարձակել կաշվի արդյունաբերությունը և Երևանի մեխանիկական գործարանը։

Այս խնդիրների կենսագործումը տեղի է ունենում հետագա տարիներին։

Բոլշևիկների պարտիայի ղեկավարությամբ հաղթահարելով վերականգնման շրջանի դժվարությունները, Սովետական Միության բանվոր դասակարգը և աշխատավոր գյուղացիությունը իրենց անձնվեր աշխատանքով 1924—1925 թվերին հասել էին խոշոր հաջողությունների։ Այդ տնտեսական տարում Սովետական կառավարությունը 385 միլիոն ռուբլի էր ներդրել կապիտալ շինարարության մեջ։ Գյուղատնտեսությունը մոտեցել էր նախապատերազմյան մակարդակին, տալով նրա 87 տոկոսը։ Արդյունաբերությունը տալիս էր 1913 թվի արտադրանքի երեք քառորդը։ Մեծ հաջողությամբ իրագործվում էր երկրի էլեկտրիֆիկացիան։ Զգալի նվաճումներ էին ձեռք բերված կապիտալիստական մնացորդների դեմ մղվող պայքարի բոլոր ասպարեզներում։

Ժողովրդական տնտեսության մեջ հաստատ կերպով ամրապնդվում էին սոցիալիստական սիստեմի իշխող դիրքերը։

Ինչպես ամբողջ Սովետական Միության մեջ, նույնպես և Սովետական Հայաստանում մեծ հաջողություններ էին ձեռք բերված սովետական պետական և կոոպերատիվ առևտրի, ապրանքաշրջանառության ծավալման գործում։

Չորս տարվա ընթացքում,— 1922—1923 տնտեսական տարվանից մինչև 1925—1926 տնտեսական տարին,— Սովետական Հայաստանում մանրածախս առևտուրը 2,8 միլիոն ռուբլուց հասել էր 20,9 միլիոն ռուբլու, այսինքն աճել էր ավելի քան 7 անգամ։ Այդ նույն ժամանակամիջոցում մասնավոր առևտրի տեսակարար կշիռը մանրածախս առևտրի մեջ 86 տոկոսից իջել էր[1] 45,9 տոկոսի։[1] Մեծածախս առևտուրը ևս արագ կերպով առաջ էր գնում։ Ռեսպուբլիկայի երկու խոշոր կենտրոններում— Երևանում և Լենինականում 1923—1924 տնտեսական տարում մեծածախս առևտուր է կատարվել 5.268,7 հազար ռուբլու, իսկ հաջորդ տնտեսական տարում, աճելով այդ թիվը հասել է 16.076,0 հազար ռուբլու, այսինքն եռապատկվել է։[2]

Ժողովրդական տնտեսության տարբեր ճյուղերի վերականգնմանը, ապրանքաշրջանառության ծավալմանը և աշխատավորական մասսաների նյութական դրության բարելավմանը զգալի չափով խանգարում էր միասնական և կայուն դրամի բացակայությունը ՍՍՌՄ-ում։

Այն դրամական ռեֆորմը, որ տեղի ունեցավ 1923 թվի սկզբներին Անդրկովկասում ֆեդերացիայի կազմակերպումից հետո, որով, ինչպես տեսանք, վերացվեցին Անդրկովկասյան սովետական ռեսպուբլիկաների առանձին դրամները և սահմանվեց Անդրկովկասյան միասնական դրամ, ճիշտ է, որոշ չափով բարելավեց դրությունը, սակայն քիչ փոփոխություններ մտցրեց

[1] Տես ՀՍՍՀ կառավարության զեկուցումը Անդրկենտրոգործկոմի 8-րդ նստաշրջանում, Երևան, 1926 թ., էջ 52։

[2] Տես «Խորհրդային Հայաստան», 1920—1925 թ. թ. ժողովածու, էջ 240։

երկրի տնտեսական կյանքում։ Այդպիսին էր դրամի վիճակը նաև մյուս սովետական ռեսպուբլիկաներում։

1924 թվի սկզբներին անհրաժեշտություն առաջացավ Սովետական Միությունում դրամական ռեֆորմ անցկացնելու, որը խոշոր չափով պետք է նպաստեր սովետական ռեսպուբլիկաների ֆինանսական դրության ամրապնդմանը, երկրի տնտեսական կյանքի և աշխատավորների նյութական-կենցաղային պայմանների բարելավմանը։ Միաժամանակ տնտեսական հաշվարկի միջոցով նա լայն հնարավորություններ պետք է ստեղծեր նորանոր կուտակումների և սոցիալիստական շինարարության հետագա լայն ծավալման համար։ Սովետական պետության և բանվոր դասակարգի հետ միասին նոր դրամական ռեֆորմով շահագրգռված էին նաև մանր արտադրողները— գյուղացիությունը, արհեստավորները, որովհետև կայուն դրամի գոյությունը կնպաստեր նրանց մոտ եղած ավելցուկների անարգել իրացմանը, ապրանքայնության բարձրացմանը։

Մյուս կողմից դրամական ռեֆորմը վճռական հարված էր սոցիալիզմի թշնամիներին—սպեկուլյանտներին և կուլակներին։ Սպեկուլյանտները, օգտվելով մինչև ռեֆորմը եղած դրամի ընկնող կուրսից, տարբեր մեքենայություններով սպեկուլյացիա էին կատարում, իսկ կուլակները կողոպտում էին չքավոր և միջակ գյուղացիությանը։ Ահա թե ինչու նրանք ամեն կերպ փորձում էին խանգարել և ձախողել դրամական ռեֆորմը։ Նրանց շահերի արտահայտիչ տրոցկիստները բացարձակ կերպով հանդես եկան դրամական ռեֆորմի դեմ, պահանջելով որ չերվոնեցի կողքին գոյություն ունենան հին դրամները, որոնք մեծ չափով կուտակված էին նեպմանական և կուլակային տարրերի մոտ։

Վճռական հարվածներ տալով սոցիալիզմի բոլոր թշնամիներին, սովետական իշխանությունը բոլշևիկների պարտիայի ղեկավարությամբ 1924 թվի կեսերին անցկացրեց դրամական ռեֆորմ։ Ամբողջ Սովետական Միության մեջ վերացվեցին հին դրամները։ Սահմանվեց միասնական կայուն վալյուտա— չերվոնեցը։ Միաժամանակ ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմի որոշմամբ տեղի ունեցավ լայն սպառման առարկաների գների իջեցում։ Նշվեցին նոր միջոցառումներ սովետական և կոոպերատիվ առևտրի հետագա ընդարձակման և առևտրի բնագավառից կապիտալիստական էլեմենտներին դուրս մղելու համար։

Սոցիալիստական շինարարության բոլոր բնագավառներում տեղի ունեցող վերելքը և դրամական ռեֆորմը խոշոր չափով բարելավեցին աշխատավորության նյութական-կենցաղային պայմանները։ «Տնտեսական վերելքն իր հետ բերեց բանվորների ու գյուղացիների դրության հետագա բարելավում։ Բանվոր դասակարգի աճումն ընթանում էր արագ տեմպով։ Աճեց աշխատավարձը։ Բարձրացավ աշխատանքի արտադրողականությունը։ Զգալի չափով բարելավվեց գյուղացիների նյութական դրությունը։ Բանվորա-գյուղացիական պետությունը 1924—1925 թվականներին կարողացավ սակավազոր գյուղացիությանն օգնելու համար հատկացնել մինչև 290 միլիոն ռուբլի։ Բանվորների և գյուղացիների դրության բարելավման հիման վրա խիստ աճեց մասսաների քաղաքական ակտիվությունը։ Ամրապնդվեց պրոլետարիատի

դիկտատուրան։ Աճեցին բոլշևիկյան պարտիայի հեղինակությունն ու ազդեցությունը»։[1]

1922—1925 թվերին, արդյունաբերության և տնտեսական շինարարության ծավալման զուգընթաց, Սովետական Հայաստանում զգալի չափով ավելանում է բանվորների և ծառայողների թիվը։ Արդյունաբերության և շինարարության մեջ 1922 թվին աշխատել են 2152 բանվոր-ծառայող, 1925 թվին այդ թիվը հասել էր 10104-ի։ Տրանսպորտի և կապի բնագավառում բանվոր-ծառայողների թիվը նույն ժամանակամիջոցում 3111-ից հասել էր 5197-ի, մտավոր աշխատանքով զբաղվողների թիվը 7808-ից հասել էր 10545-ի։ Ամբողջությամբ վերցրած Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերում աշխատող բանվոր ծառայողների թիվը (բացի գյուղատնտեսությունից) 1922 թ. 14,183-ից 1925 թվին հասել էր 26,878-ի։[1]

Թվերը ցույց են տալիս, որ վերականգնման շրջանում ամենից ավելի աճել է արդյունաբերության և շինարարության մեջ աշխատող բանվոր-ծառայողների քանակը (մոտ 5 անգամ), իսկ ամբողջությամբ վերցրած բանվոր-ծառայողների քանակն ավելացել է մոտ երկու անգամ։ Այդպիսի աճումը տեղի է ունեցել մեկ կողմից գործազուրկների, մյուս կողմից գյուղից քաղաք եկած նոր աշխատողների հաշվին։ Գնալով, պակասում էր գործազուրկների թիվը։ Պայմաններ էին ստեղծվում շուտով այն ամբողջությամբ լիկվիդացնելու։

Բանվոր-ծառայողների քանակի աճման զուգընթաց ավելանում էր աշխատավարձի ֆոնդը, որը 1923 թվի 1,5 միլիոն ռուբլուց 1926 թվի սկզբին հասավ 15 միլիոնի։ Այսպիսով, եթե վերականգնման շրջանում բանվոր-ծառայողների թիվը ավելացել էր երկու անգամ, ապա աշխատավարձի ֆոնդն ավելացել էր 10 անգամ։ Այդ նշանակում է, որ աշխատողի միջին աշխատավարձը 1922 թվի համեմատ վերականգնման շրջանի վերջում ավելացել էր 5 անգամ։ Բանվոր-ծառայողների նյութական, կենցաղային դրության բարելավմանը զգալի չափով նպաստել են պետության կողմից աշխատավորների ապահովագրական գումարների ավելացումը, աշխատանքի պայմանների լավացումը, ինչպես նաև առողջապահության բնագավառում ներդրված խոշոր միջոցները։

Սովետական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության արագընթաց վերականգնումը և սոցիալիստական շինարարության առաջին հաջողությունները պրակտիկ կերպով ցույց տվեցին, որ հայ ժողովուրդը, ձեռք բերելով ազատություն, դառնալով իր հայրենիքի իսկական տերը, Սովետական Միության բազմազգ և բազմամիլիոն ժողովուրդների հարազատ ընտանիքում իր երջանիկ ապագան է կերտում։

Սովետական մեծ Միության իրավահավասար անդամը հանդիսացող Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի և Սովետական Հայաստանի հաջողությունները հայտնի էին ոչ միայն մեր երկրում, այլև արտասահմանում։

Նվաճողական-իմպերիալիստական պատերազմների զոհ դարձած հայ աշխատավորները, որոնք շահագործվում ու տառապում էին կապիտալիստական տարբեր երկրներում՝ հեռու հարազատ հողից, մեծ ուշադրությամբ հետևում էին Սովետական Հայաստանի զարգացման ընթացքին։ Իվ չնայած

[1] Համկ(բ)Կ Պատմություն, համառոտ դասընթաց, էջ 371—372։

[1] Տես «Աշխատանքը Հայաստանում», վիճակագրական տեղեկատու, 1923—1927 թ.թ. Երևան, 1927 թ. էջ 2—3։

հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի դաշնակների և մյուս կոնտրռևոլուցիոն ուժերի ամեն տեսակի հակասովետական պրոպագանդային, Սփյուռքի հայ աշխատավորության խոշոր մասը մեծ խանդավառությամբ ողջունում է Սովետական Հայաստանի առաջին հաջողությունները և հայտնում իր պատրաստակամությունը՝ սիրելի հայրենիքում մասնակից դառնալու սոցիալիստական շինարարության մեծ գործին։ Այդ ժամանակվանից Սփյուռքի հայության մեջ ծավալուն շարժում է սկսվում հայրենիք վերադառնալու համար։

Սովետական Հայաստանի կառավարության անունով Եվրոպայի, Ամերիկայի և Ասիայի տարբեր երկրներում գտնվող հայ աշխատավորության կողմից բազմաթիվ դիմումներ ու նամակներ են ուղարկվում՝ Սովետական Հայաստան վերադառնալու թույլտվություն ստանալու համար։

«Մենք, համաշխարհային պատերազմի և դրամատեր պետության նենգամիտ քաղաքականության զոհերս,— ասված է ՀՍՍՌ կառավարության տնունով ուղարկված դիմումներից մեկում,— քաջ համոզված ենք, որ վերջնական ու ապահով բնակության համար միակ հարմար վայրն է Հայաստանը, որ օժտված է ներկայիս աշխատավորության շահերը պաշտպանող և ընկերավարական օրենսդրությամբ օժտված վարչությամբ մը։

Մեր քայքայված բույներուն տեղ նորերը կառուցելու, մեր քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու միակ հնարավորությունն ու միջոցը մենք կգտնենք այն, որ հաստատվինք Հայաստանի մեջ և հոն ապրինք որպես պարկեշտ ու աշխատավոր քաղաքացիներ, մասնակցելով վերաշինության ընդհանուր գործին։ Այս խոր համոզումով ահա կդիմենք ձեզ, որպեսզի բարյացակամ տրամադրությամբ մը նկատի առնեք մեր դիմումը և տաք մեզ անհրաժեշտ արտոնություն մտնելու Հայաստան»։[1]

Սեբաստիայի հայ աշխատավորության դիմումի մեջ, որ ուղարկված է ՀՍՍՌ Ժողկոմսովետի անունով, ասված է.

«Ստորագրյալ բնիկ սեբաստացի և շրջանի հայրենակիցներս, կյանքի բնական պահանջմունքին ու զմեզ շրջապատող քաղաքական և տնտեսական պայմաններեն հարկադրված Ձեզի կուգանք ներկայացնելու մեր խնդիրքը որպես Ձեզ և Ձեր սկզբունքներու և աշխարհայացքներուն հավատարիմ մըշակներ ու զավակներ։ Գիրկը գալ կբաղձանք խորհրդային Հայաստանի,— այս է մեր խնդրանքը, որոշումը և անհուն բաղձանքը։

Հիացած ենք Ձեր 4 տարիներու կատարած հսկայական գործերով...

Կողջունենք այն հոյակապ աշխատանքը, որ հիացում պատճառած է ոչ միայն Ձեր զավակներուն, այլ ամբողջ աշխարհին»։[2]

Բավական շատ են այդպիսի դիմումները։ Տասնյակ հազարավոր հայեր բուռն ցանկություն են հայտնում վերադառնալ հայրենիք և մասնակից լինել սոցիալիստական շինարարությանը։

Սովետական կառավարության կողմից այդ հարցը շուտով ստանում է իր դրական լուծումը։

Արտասահմանյան հայ աշխատավորությունն սկսում է առաջին ներգաղթը դեպի Սովետական Հայաստան։ Չնայած մի շարք դժվարությունների, ներգաղթը իրականացվում է հաջող և կազմակերպված։

---

[1] Հայկական ՍՍՌ Պետական կենտր. Արխիվ, ֆ. 40 c/113, գ. 367, թերթ 62։

[2] Հայկական ՍՍՌ Պետ. կենտր. Արխիվ, ֆ. 40/113, գ. 252, թ. 101։

1921—1925 թվերին կապիտալիստական տարբեր երկրներից Սովետական Հայաստան են ներգաղթել մոտ 25.000 հայ աշխատավորներ։[1] Ներգաղթածները տեղավորվում են գլխավորապես Երևանում, Էջմիածնում, Վեդիում, ինչպես նաև Լենինականում։

Ստանալով հող և աշխատանք, իրենց հայրենի օջախում նրանք դառնում են սոցիալիստական շինարարության ակտիվ մասնակիցներ։

Երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման զուգընթաց, 1921—1925 թվերին Սովետական Հայաստանում խոշոր աշխատանքներ են կատարվել կուլտուրական շինարարության ուղղությամբ։

Չնայած նյութական-ֆինանսական մեծ դժվարություններին, իր հաստատման առաջին իսկ օրերից սովետական իշխանությունը ծավալուն աշխատանքներ սկսեց տարրական, ոչ լրիվ միջնակարգ և միջնակարգ դպրոցների ցանցի կազմակերպման և լայնացման համար։ 1913—1914 ուսումնական տարում Հայաստանում եղել են 446 տարրական, 6 ոչ լրիվ միջնակարգ, և 7 միջնակարգ դպրոցներ— 34.738 աշակերտներով և 1146 ուսանողներով։[2] Իսկ 1920 թվին, դաշնակների տիրապետության ժամանակ Հայաստանում մնացել էր 396 տարրական, ոչ լրիվ միջնակարգ և միջնակարգ կիսավեր դպրոց։ Սովետական իշխանության հաստատման հենց առաջին տարում,— 1921—1922 ուսումնական տարում,— այդ դպրոցների թիվը հասավ 506-ի։ Հետագա տարիներին արագ կերպով աճելով, վերականգնման շրջանի վերջում այդ դպրոցների թիվը հասավ 758-ի, ուր սովորում էին 76.989 աշակերտ, երկու անգամից ավելի, քան 1913 թվին։ Ի հակադրություն նախկին դպրոցի, որը տալիս էր սահմանափակ գիտություն և պատրաստում էր շահագործող դասակարգին հլու ծառաներ, սովետական դպրոցն իր մեջ ընդգրկելով աշխատավորական մասսաների երեխաներին, նրանց դաստիարակում է կոմունիստական ոգով, պատրաստելով նոր, սոցիալիստական հասարակակարգի ակտիվ կառուցողներ։

Մասսայական դպրոցի այդպիսի արագ աճման զուգընթաց, զգացվում էր մանկավարժական կադրերի խիստ պակաս։ Այդ պակասը լրացնելու նպատակով, սկզբնական շրջանում կազմակերպվում են ուսուցչական կազմի վերապատրաստման դասընթացներ, իսկ կարճ ժամանակից հետո՝ մանկավարժական տեխնիկումներ և բարձրագույն դպրոցներ։ 1921—1922 ուսումնական տարում Հայաստանի տարրական, ոչ-լրիվ միջնակարգ և միջնակարգ դպրոցներում աշխատել են 1081 ուսուցիչ, իսկ վերականգնման շրջանի վերջում՝ 1925—1926 ուսումնական տարում— 2232 ուսուցիչ։ Նախապատերազմյան շրջանի համեմատ ուսուցիչների թիվը ևս կրկնապատկվել էր։

1921—1922 ուսումնական տարում Երևանում և Ալեքսանդրապոլում բացվում են ինդուստրիալ տեխնիկումներ, որոնց առաջ խնդիր էր դրված ժողովրդական տնտեսության աճող պահանջները բավարարելու համար տալ միջին որակի տեխնիկական կադրեր։ 1924—1925 թվերին մանկավարժական տեխնիկումներ են բացվում Երևանում, Լենինականում, Էջմիածնում և Ստեփանավանում։

---

[1] Տես «Խորհրդային Հայաստան» 1920—1925 թ. թ. ժողովածու, էջ 30 և Հայկական ՍՍՌ Գետ. կենտր. Արխիվ, ֆ. 40/113, գ. 494, թ. 7։

[2] Социалистическое строительство Армянской ССР (1920—1940 г. г.), изд. УНХУ, Ереван, 1940 г. стр. 108 и 112.

Արտադրության մեջ աշխատող բանվորներին կրթություն տալու նպատակով 1923 թվին Երևանում և Լենինականում հիմնադրվում են բանվորական ֆակուլտետներ (բանֆակներ), որոնց մեջ հենց սկզբից ընդգրկվում է ռեսպուբլիկայի այդ երկու արդյունաբերական կենտրոնների բանվոր երիտասարդության որոշ մասը։ 1925—1926 ուսումնական տարում Երևանի բանֆակում սովորում էին 370, Լենինականի բանֆակում՝ 365 հոգի։ Հետագա տարիներին այդ թվերն ավելի մեծանում են։

Ժողովրդական տնտեսության, լուսավորության և գիտության տարբեր բնագավառներում աշխատելու, ինչպես նաև բարձր որակի մասնագետներ պատրաստելու նպատակով 1921 թվի հունվարին Երևանում հիմնադրվում է ռեսպուբլիկայի առաջին բարձրագույն դպրոցը՝ Պետական համալսարանը։ Սկզբնական շրջանում նա ուներ երկու ֆակուլտետ— բնագիտական և հասարակագիտական-գրական։ 1925—1926 ուսումնական տարում համալսարանն արդեն ուներ չորս ֆակուլտետ— գյուղատնտեսական, տեխնիկական, բժշկական և հասարակագիտական, որի մեջ մտնում էին մի քանի բաժին։ Այդ նույն ուսումնական տարում համալսարանը տվել է իր առաջին շրջանավարտները՝ թվով 37 հոգի։ Պետական համալսարանը խոշոր դեր է խաղացել Սովետական Հայաստանում գիտական նոր կադրերի պատրաստման և գիտության տարածման ու զարգացման գործում։ Նա հանդիսացել է այն հիմքը, որից հետագայում աճեցին ռեսպուբլիկայի մի շարք բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները։

ՀՍՍՌ ժողկոմսովետի որոշմամբ 1925 թվին հիմնադրվում է Դիտության և Արվեստի Ինստիտուտ։

1921 թվի դեկտեմբերին ռեսպուբլիկայի մայրաքաղաքում հիմնադրվում է երաժշտական ստուդիա, որն աճելով, 1923—1924 ուսումնական տարում վերածվում ՀՍՍՌ Պետական կոնսերվատորիայի։ Ստեղծագործ հայ ժողովուրդը, բոլշևիկյան պարտիայի լենինյան-ստալինյան ազգային քաղաքականության շնորհիվ, նոր հնարավորություն է ստանում զարգացնելու, առաջ տանելու իր երաժշտական կուլտուրան, այն ծառայեցնելով սոցիալիզմ կառուցող ժողովրդի շահերին, ազգային ձևի մեջ տալով նրան սոցիալիստական բովանդակություն։

Նույն թվին Երևանում կազմակերպվում է դեղարվեստական տեխնիկում։

1922 թվին մայրաքաղաքում հիմնվում է Պետական հանրային գրադարան, որը հետագայում վերանվանվում է Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրային գրադարան։ 1925 թվին այս գրադարանում արդեն կար 200 000 հատոր գիրք։ Գրադարաններ են կազմակերպվում նաև Սովետական Հայաստանի մյուս վայրերում— Լենինականում, Ղարաքիլիսայում (այժմ Կիրովական), Նոր Բայազետում, Դիլիջանում և այլն։ Կազմակերպված գրադարանները խոշոր դեր են խաղում աշխատավորության կուլտուրական մակարդակի բարձրացման գործում։

1921 թվին հիմնվում է Երևանի պետական թանգարանը։ Սովետական կառավարության որոշմամբ 1923 թվի ապրիլին կազմակերպվում է Հայկական Պետկինոն։ Առաջնորդվելով Վ. Ի. Լենինի հայտնի դրույթով, ըստ որի գեղարվեստի բոլոր ճյուղերից մեզ համար ամենակարևորը կինոն է, Պետկինոն կազմակերպում է բնակչության կինո-սպասարկումը։ Այդ ժամանակ

Երևանում հիմնվում են երկու կինո-թատրոններ («Նայիրի» և «Պրոլետար»)։ Կինոներ են կազմակերպվում նաև Լենինականում, Ղարաքիլիսայում, Դիլիջանում, Նոր Բայազետում, Ստեփանավանում և Դորիսում։ Բացի դրանից, սիստեմատիկ կերպով կինո-նկարներ են ցուցադրվում Երևանի, Լենինականի և մյուս գավառների բանվորական ակումբներում, որոնց թիվն այն ժամանակ հասնում էր 13-ի։

Վերականգնման շրջանի վերջում Հայաստանի Պետկինոն, որը 1924 թ. ապրիլից վերանվանվում է Պետլուսկինո, սկսում է արտադրել առաջին կինոնկարները, որոնց մեջ հիշատակության արժանի է «Նամուս» կինոնկարը (ըստ Շիրվանզադեի վեպի)։

1921 թվի օգոստոսին ՀՍՍՌ Ժողկոմսովետի որոշմամբ Երևանում հիմնադրվում է պետական թատրոն, որի շուրջն են համախմբվում տարբեր վայրերում ցրված դերասանական լավագույն կադրերը։ Հանձինս Երևանի պետական թատրոնի, ստեղծվում է Սովետական Հայաստանի կուլտուրական օջախներից մեկը, որը խոշոր դեր է խաղում մեր ժողովրդի կուլտուրական աճման, զարգացման և դաստիարակության գործում։

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին սկզբնավորվում է սովետահայ գրականությունն ու դրամատուրգիան։ Այս շրջանի գրականության հիմնական դեմքերն են եղել Հ. Հակոբյանը, Ա. Վշտունին, Արաղին, Դ. Դեմիրճյանը, Ստ. Զորյանը և Խնկո Ապերը, որոնք իրենց գրական գործունեությունն սկսել են նախքան սովետական կարգերի հաստատումը։ Սովետական կարգերի հաստատումով այս գրողների համար ստեղծագործական նոր ասպարեզ է բացվում։ Վերականգնման շրջանում երիտասարդ գրողներից աչքի են ընկնում Ն. Զարյանը, Գ. Սարյանը, Սարմենը, Արսաքսը։

Գրողներն իրենց մի շարք ստեղծագործություններով պատկերում են տնտեսական և կուլտուրական շինարարության ընթացքը ռեսպուբլիկայում (Հ. Հակոբյանի «Բոլշևիկ է Շիրկանալը», Ն. Զարյանի «Զրանցքի կապույտ երկրում» ժողովածուն, Գ. Սարյանի «Շիրակի հարսանիքը» պոեմը, Սարմենի «Դաշտերը ժպտում են» բանաստեղծությունների շարքը և այլն)։ Սովետահայ գրականության հիմնադիր Հ. Հակոբյանը իր ստեղծագործություններով հաջողությամբ արտացոլում է նաև տնտեսական շինարարությունը եղբայրական սովետական ռեսպուբլիկաներում («Վոլխովստրոյ» պոեմը և այլն)։ Տնտեսական շինարարության հարցերի արտացոլման զուգընթաց, սովետահայ գրականության հիմնական թեմաներից մեկն էլ դառնում է քաղաքացիական պատերազմների ժամանակ բանվոր դասակարգի և աշխատավոր գյուղացիության պայքարի լուսաբանումը բոլշևիկների պարտիայի ղեկավարությամբ ընդդեմ ներքին կոնտրռևոլուցիոն ուժերի և օտարերկրյա ինտերվենտների։

Սովետահայ դրամատուրգիայից վերականգնման շրջանում ձևավորվում են հետևյալ գործերը. Ան. Վարդանյանի «Պարտիզանները», Դ. Դեմիրճյանի «Քաջ Նազարը», Լ. Սաղաթելյանի «Մի կտոր հողի համար»-ը։

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին ձևավորվում է նաև սովետահայ ժողովրդական բանահյուսությունը։ «Լենին փաշա» նշանավոր վիպերգը ժողովուրդը ստեղծագործել է այդ տարիներին, չնայած այն դրի է առնվել ավելի ուշ։ Բացի դրանից, հայ ժողովուրդը տալիս է մի շարք

ստեղծագործություններ, որոնք պատկերում են իրենց ազատարար բոլշևիկների պարտիային և նրա ղեկավարներին։

1925 թ. հուլիսի 1-ին «Պրավդա» թերթում հրապարակվում է բոլշևիկների պարտիայի Կենտկոմի նույն թվի հունիսի 18-ի ծրագրային բանաձևը «Պարտիայի քաղաքականության մասին գեղարվեստական գրականության մարզում»։ Ամփոփելով ՍՍՌՄ-ում սովետական գրականության ստեղծման համար սղվող պայքարի արդյունքները, բանաձևում միաժամանակ նշված էր այն ուղին, որով ընթանալով, հետագայում պետք է էլ ավելի ծավալվեր ու ղարգանար սովետական գեղարվեստական գրականությունը։

Սովետական իշխանության հաստատման առաջին իսկ շրջանից մեծ անհրաժեշտություն առաջացավ կազմակերպելու հրատարակչական գործը և տպագիր խոսքի միջոցով օգնելու ժողովրդի կոմունիստական դաստիարակությանը և սոցիալիզմի կառուցմանը։ Այդ նպատակով էլ 1921 թվի օգոստոսին ՀՍՍՌ Ժողկոմսովետի որոշմամբ կազմակերպվում է Հայաստանի Պետական Հրատարակչությունը (Պետհրատը)։ Չնայած այն հանգամանքին, որ հրատարակչական գործը նոր էր կազմակերպվում, բայց կարճ ժամանակամիջոցում նա ապրում է մեծ վերելք։ 1921 թվից մինչև 1925 թվի վերջերը Հայաստանի Պետհրատի գծով հրատարակվել է 356 անուն քաղաքական, գեղարվեստական, գիտական և այլ տեսակի գրքեր, 1.974.600 ընդհանուր տիրաժով։ Այդ ժամանակաշրջանում Վ. Ի. Լենինի աշխատություններից տպագրվել են 8 հատոր, ընկեր Ստալինի զեկուցումը պարտիայի 14-րդ համագումարում, 14-րդ համագումարի բանաձևը և այլն։

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին ռեսպուբլիկայում խոշոր աշխատանքներ են կատարվում հին կարգերից մնացած մեծագույն չարիքներից մեկի՝ անգրագիտության վերացման ուղղությամբ։ Սովետական կարգերի հաստատման առաջին շրջանում Հայաստանի բնակչության 80 տոկոսից ավելին անգրագետ էին։ Այդ հանգամանքը խոշոր չափով արգելակում էր մեր առաջընթացին։ Ժողովրդի կուլտուրապես ցածր մակարդակը չէր բավարարում նոր զարգացող սոցիալիստական հասարակակարգի պահանջներին, մեր արդյունաբերության, տրանսպորտի և ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերի օրսրստորե աճող պահանջներին։ Անհրաժեշտ էր վերացնել մեր զարգացման այդ խոշոր արգելակը։ Անհրաժեշտ էր լայնորեն ծավալել կուլտուրական ռևոլուցիան՝ անողոք պայքար տանելով հնի մնացորդի՝ անգրագիտության և կուլտուրական հետամնացության դեմ։

1921 թվի սեպտեմբերի 21-ին հրապարակվում է ՀՍՍՌ Ժողկոմսովետի դեկրետը անգրագիտության վերացման մասին։ Համաձայն դեկրետի, 16—50 տարեկան բոլոր անգրագետ և կիսագրագետ քաղաքացիները, ներառյալ նաև կարմիրբանակայինները, պարտադիր կերպով գրագիտություն պետք է սովորեին հատուկ դպրոցներում՝ լիկկայաններում, գրագիտական խմբակներում, երեկոյան դպրոցներում և այլ օղակներում։ Այդ ցանցում առաջին հերթին պետք է ընդգրկվեին բանվորներն ու գյուղացիները։ Դեկրետը նախատեսնում էր, որ լիկկայաններում ու գրագիտական այլ խմբակներում սովորողների աշխատանքային օրը ուսուցման ընթացքում կրճատվում էր երկու ժամով՝ պահպանելով ամբողջ աշխատավարձը։ Չնայած տնտեսական-ֆինանսական դժվարություններին, սովետական իշխանությունը խոշոր միջոցներ է ներդնում անգրագիտության վերացման գործում։ Պարտիական և սովետական

ապարատի, պարտիայի անդամներից և կոմերիտականներից առանձնացվում են լավագույն ուժեր անգրագիտության վերացման ճակատում աշխատելու համար։ Այդ աշխատանքները գլխավորելու նպատակով կառավարության որոշմամբ կազմակերպվում է «Կորշի անգրագիտությունը» ընկերություն։ 1922—1923 ուսումնական տարում Հայաստանում գործում էին միայն 316 լիկկայան՝ 6403 սովորողներով։ 1925—26 ուսումնական տարում լիկկայանների թիվը հասնում է 535-ի՝ 17439 սովորողներով։ Տասնյակ հազարավոր աշխատավորներ ստանալով գրագիտություն, ավելի մեծ եռանդով լծվում են սոցիալիստական շինարարությանը։

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին Հայաստանում սկսված կուլտուրական ռևոլուցիան ավելի լայն ճակատով և խորությամբ շարունակվում է հետագա շրջանում։

*

Ավարտվում էր ՍՍՌՄ ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը։ Մեր երկրի արդյունաբերության և գյուղատնտեսության արտադրանքը հասնում էր նախապատերազմյան մակարդակին։ Սակայն այդ մակարդակը հետամնաց երկրի մակարդակ էր։ Բոլշևիկյան պարտիան և սովետական պետությունը չէին կարող բավարարվել դրանով։ Անհրաժեշտ էր ավելի առաջ գնալ։

Միջազգային իրադրությունն այդ ժամանակ փոփոխվել էր։ Կապիտալիստական երկրներում սկսված էր ժամանակավոր, մասնակի ստաբիլիզացիան։ Գերմանիայում, Բուլղարիայում, Իտալիայում, Հունգարիայում, Լեհաստանում և մի շարք այլ երկրներում ճնշվել էր ռևոլուցիոն շարժումը։ «Կապիտալիզմը դիմացավ իմպերիալիստական պատերազմից հետո մասսաների կատարած առաջին ռևոլուցիոն գրոհին»։[1] Ռևոլուցիան կապիտալիստական երկրներում ձգձգվում էր։ Սակայն ժամանակավոր ստաբիլիզացիան չվերացրեց կապիտալիզմի հակասությունները, որոնք գնալով սրվում էին։ Նախապատրաստվում էր նոր ճգնաժամ։

Մեր երկրում ևս տեղի ուներ ստաբիլիզացիա, որը նման չէր կապիտալիստական ստաբիլիզացիային։ Սովետական երկրի ստաբիլիզացիան նշանակում էր նրա քաղաքական ու տնտեսական հզորության նոր աճում, նոր նախադրյալների ստեղծում հետագա էլ ավելի արագ առաջընթացի համար։

Նման պայմաններում ամբողջ սրությամբ դրվեց մեր շինարարության հեռանկարների հարցը, Սովետական Միության մեջ սոցիալիզմի կառուցման հարցը։

Ընկեր Ստալինը հանճարեղ խորաթափանցությամբ վերլուծելով Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլուցիայի և կապիտալիստական շրջապատման պայմաններում սովետական երկրի սոցիալիստական շինարարության առաջին տարիների փորձը, հստակ կերպով ուրվագծեց Սովետական Միության հետագա զարգացման ուղին։ Նա պաշտպանեց ու զարգացրեց Վ. Ի. Լենինի հայտնի դրույթները կապիտալիստական շրջապատման պայմաններում մեկ երկրում սոցիալիզմի կառուցման հնարավորության մասին։

1924 թվի դեկտեմբերին լույս տեսավ ընկեր Ստալինի աշխատությունը

[1] ՀԱՄԿ(բ)Կ Պատմություն, համառոտ դասընթաց, էջ 370։

«Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան և ռուսական կոմունիստների տակտիկան»։ Այս աշխատությամբ ընկեր Ստալինը ցույց տվեց, որ մեկ երկրում սոցիալիզմի կառուցման հնարավորության մասին խոսելիս, անհրաժեշտ է տարբերել այդ հարցի երկու կողմերը՝ ներքին և միջազգային։ Ներքին կողմ ասելով պետք է նկատի ունենալ սոցիալիզմ կառուցող երկրի ներսում դասակարգերի միջև տեղի ունեցող փոխհարաբերությունները։ Միջազգային կողմ ասելով, պետք է նկատի ունենալ հարաբերությունները սոցիալիզմ կառուցող երկրի՝ Սովետական Միության և կապիտալիստական երկրների միջև։ Հիմնավորելով ՍՍՌՄ-ում սոցիալիզմի հաղթանակի հնարավորությունը, ընկեր Ստալինը ցույց տվեց, որ մեր երկրի բանվոր դասակարգը և գյուղացիությունն իրենց սեփական ուժերով կարող են տնտեսապես հաղթահարել երկրում եղած բուրժուազիային, վերացնել ներքին հակասությունները և իրականացնել լիակատար սոցիալիստական հասարակություն։ Ինչ վերաբերում է խնդրի մյուս կողմին՝ սոցիալիզմ կառուցող երկրի և կապիտալիստական երկրների միջև գոյություն ունեցող հակասություններին, ապա այդ հնարավոր է վերացնել մի շարք կապիտալիստական երկրներում պրոլետարական ռևոլյուցիայի հաղթանակով։ Քանի դեռ գոյություն ունի կապիտալիստական շրջապատում, ինտերվենցիայի վտանգն անխուսափելի է։ Հնարավոր ինտերվենցիային հակահարված տալու համար սոցիալիզմ կառուցող երկիրը էլ ավելի պետք է ուժեղացնի բանվոր դասակարգի դիկտատուրան, նրա զինված ուժերը և պաշտպանության այլ միջոցները։

«Բայց դրանից հետևում է,— ասում է ընկեր Ստալինը,— որ սոցիալիզմի հաղթանակը ՍՍՌՄ-ում, որն արտահայտվում է տնտեսության կապիտալիստական սիստեմի լիկվիդացիայով և տնտեսության սոցիալիստական սիստեմի կառուցմամբ, այնուամենայնիվ չի կարող համարվել վերջնական հաղթանակ, որչափ որ օտարերկրյա զինված ինտերվենցիայի և կապիտալիզմի ռեստավրացիայի փորձերի վտանգը մնում է չվերացված, որչափ որ սոցիալիզմի երկիրը մնում է այդպիսի վտանգից չապահովված։ Օտարերկրյա կապիտալիստական ինտերվենցիայի վտանգը ոչնչացնելու համար պետք է ոչնչացնել կապիտալիստական շրջապատումը»։[1]

Սովետական Միությունում լիակատար սոցիալիստական հասարակություն կառուցելու հնարավորության մասին ընկեր Ստալինի դրույթը հանդիսացավ բոլշևիկների պարտիայի 14-րդ կոնֆերանսի (1925 թ. ապրիլ) հայտնի բանաձևի հիմքը, որը սոցիալիզմի կառուցման հնարավորությունը մեր երկրում հաստատեց «որպես պարտիայի օրենք, որ պարտադիր է պարտիայի բոլոր անդամների համար»։[2]

Պարտիան առանձնահատուկ սրությամբ դրեց մեր երկրում սոցիալիզմի կառուցման գործում գյուղացիության մասնակցության անհրաժեշտությունը։ Խոսելով այդ հարցի մասին, ՌԿ(բ)Պ Մոսկվայի կազմակերպության ակտիվի ժողովում (1925 թ. մայիսի 9-ին) 14-րդ պարտկոնֆերանսի աշխատանքների հանրագումարի վերաբերյալ իր զեկուցման մեջ ընկեր Ստալինն ասել է.

«Գլխավորն այժմ այն է, որ համախմբենք միջակներին պրոլետարիատի շուրջը, նորից նվաճենք նրանց։ Գլխավորն այժմ այն է, որ կապվենք սեր-

---

1 ՀԱՄԿ(բ)Պ Պատմություն, համառոտ դասընթաց, էջ 373։ Ընդգծումը բնագրինն է։

2 Նույն տեղ։ Ընդգծումը բնագրինն է։

տորեն գյուղացիության հիմնական մասսայի հետ, բարձրացնենք նրա նյութական ու կուլտուրական մակարդակը և առաջ շարժվենք այդ հիմնական մասսայի հետ միասին սոցիալիզմի ուղիով։ Գլխավորն այն է, որ կառուցենք սոցիալիզմը գյուղացիության հետ միասին, անպայման գյուղացիության հետ միասին և անպայման բանվոր դասակարգի ղեկավարությամբ, որովհետև բանվոր դասակարգի ղեկավարությունն այն հիմնական երաշխիքն է, որ շինարարությունը կընթանա սոցիալիզմի ուղիով»։[1]

Մեր երկրում սոցիալիզմի հաղթանակի մասին պարտիայի այդ դրույթները շշմեցուցիչ ազդեցություն թողեցին տրոցկիստների, բուխարինականների և հակապարտիական այլ ուղղությունների վրա։ Կատաղաբար հանդես գալով պարտիայի գծի դեմ, տրոցկիստները կրկնում էին բոլշևիկների պարտիայի կողմից դատապարտված և մերկացված իրենց դրույթները։ Նրանք ժխտում էին բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքը, գյուղացիությանը դիտում էին որպես բանվոր դասակարգի հակառակորդ, թերագնահատում էին մեր երկրի բանվոր դասակարգի սեփական ուժերը և առաջ քաշեցին մենշևիկյան «պերմանենտ ռևոլուցիայի թեորիան», ժխտելով սոցիալիզմի հաղթանակի հնարավորությունը ՍՍՌՄ-ում։ Աջ օպորտունիստները առաջ քաշեցին «Սոցիալիզմի մեջ բուրժուազիայի խաղաղ ներաճման իրենց «թեորիան», լրացնելով այդ թեորիան «հարստացեք» «նոր» լոզունգով»։[2]

Ջախջախիչ հարվածներ տալով տրոցկիստներին, բուխարինականներին և մյուս կապիտալիստներին, բոլշևիկների պարտիան ընկեր Ստալինի գլխավորությամբ մեր երկիրը տարավ սոցիալիզմի հաղթանակի ուղիով։ Այս գործում պատմական նշանակություն ունեցան բոլշևիկների պարտիայի 14-րդ համագումարի որոշումները։

Առաջնորդվելով Վ. Ի. Լենինի և ընկեր Ստալինի ցուցումներով, համագումարը ուրվագծեց սոցիալիզմի երկրի զարգացման հետագա ընթացքը։ Համագումարում պարտիայի Կենտկոմի քաղաքական հաշվետվության մեջ ընկեր Ստալինը ցույց տալով Սովետական Միության հաջողությունները ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործում, նշեց, որ ՍՍՌՄ-ը դեռևս շարունակում է մնալ ագրարային երկիր։ Նա պարտիայի և սովետական ժողովրդի առաջ պատմական խոշորագույն խնդիր դրեց Սովետական Միությունը ինդուստրացնելու, այն ամենասեղմ ժամանակամիջոցում ինդուստրիալ կապիտալիստական երկրից անկախ երկիր դարձնելու, սոցիալիստական ինդուստրացման հիման վրա սոցիալիզմի շինարարությունը մեր երկրում հաղթական կերպով առաջ մղելու մասին։

«Երկրի սոցիալիստական ինդուստրիացում— ահա այն հիմնական օղակը, որից պետք է սկսել սոցիալիստական ժողովրդական տնտեսության շինարարության ծավալումը։ Ո՛չ ռևոլուցիայի ձգձգվելն արևմուտքում, ո՛չ կապիտալիզմի մասնակի ստաբիլիզացիան ոչսովետական երկրներում՝ չեն կարող կանգնեցնել մեր առաջընթաց շարժումը— դեպի սոցիալիզմ»։[3]

---

1 Ի. Ստալին, Երկեր, հատոր 7, էջ 135—136։ Ընդգծումը բնագրինն է։
2 Համկ(բ)Կ Պատմություն, համառոտ դասընթաց, էջ 376։
3 Նույն տեղում, էջ 374։

А. Акопян

## Советская Армения в период восстановления народного хозяйства

**(Резюме)**

До конца 1921 года местными органами советской власти в Армении считались ревкомы. В условиях мирного хозяйственного строительства, начавшегося после победоносного окончания гражданской войны, создалась возможность заменить ревкомы выборными органами трудящихся—Советами. Под руководством партии большевиков и в условиях политической активности трудящихся масс выборы в Советы прошли в республике с большим воодушевлением. Во время выборной кампании Советов трудящиеся массы Армении, вместе с трудящимися Советского Азербайджана и Советской Грузии, руководствуясь указаниями В. И. Ленина и И. В. Сталина, выдвинули вопрос и стали защищать необходимость создания Закавказской Федерации. Авангардом по созданию Закавказской Федерации явился бакинский пролетариат, прошедший богатую школу революционной борьбы.

В 1922 году, с 30 января по 4 февраля, в Ереване был созван первый Съезд рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Армении. На съезде была принята первая Конституция ССРА, выработанная на основе Конституции РСФСР. От имени всех трудящихся республики, съезд послал сердечный привет и слово признательности великому русскому народу, братская помощь которого помогла армянскому народу завоевать свободу и спастись от гибели. Съезд подытожил первые успехи в деле восстановления народного хозяйства. Выслушав доклад об образовании Закавказской Федерации, съезд в своей резолюции единодушно признал необходимость создания Федерации

Под руководством партии большевиков во всех республиках Закавказья развернулась работа по организации Закфедерации. Работа шла в условиях ожесточенного сопротивления буржуазно-националистических и шовинистических элементов. Нанося им сокрушительные удары, большевики Закавказья, под руководством С. Орджоникидзе и С. М. Кирова неуклонно проводили в жизнь указания В. И. Ленина и И. В. Сталина. В марте 1922 года закончились подготовительные работы по созданию Федерации. 12 марта того же года полномочная конференция Центрального Исполнительного Комитета Советских республик Азербайджана, Грузии и Армении приняла договор о тесном политическом, экономическом и военном союзе этих трех республик и об их государственном объединении (Федеративный Союз Закавказских Советских Социалистических Республик). Первый Закавказский Съезд рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов (в декабре 1922 года) завершил образование Закавказской Социалистической Федеративной Советской Республики, избрав ее Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных

Комиссаров. Закавказская Федерация была основана на добровольном соглашении входивших в нее народов, на основе их суверенной независимости. Образование Закавказской Федерации явилось блестящей победой ленинско-сталинской национальной политики. Оно создало широкие возможности для социалистического развития Закавказских Советских Республик.

В 1922 году, под руководством партии большевиков во всех Советских республиках началось народное движение за образование Союза Советских Социалистических Республик. В декабре того же года в Москве был созван первый Всесоюзный съезд Советов, в котором участвовали делегаты РСФСР, УССР, ЗСФСР и БССР. С докладом об образовании Союза Советских Социалистических Республик выступил на съезде товарищ Сталин.

Съезд принял декларацию и договор об образовании СССР. Образование СССР было осуществлено в борьбе с великодержавным шовинизмом и буржуазным национализмом.

Как для всех советских республик, так и для Советской Армении оно открыло новые, более широкие возможности развития. С огромным успехом развернулась работа по восстановлению народного хозяйства.

Нанеся сокрушительные удары по троцкистам, бухаринцам, нэпмановским элементам и другим вражеским силам, партия большевиков, под руководством В. И. Ленина и И. В. Сталина, мобилизовав рабочий класс, бедняков и среднее крестьянство, преодолела затруднения восстановительного периода народного хозяйства.

21 января 1924 года умер величайший гений социалистической революции В. И. Ленин. Для претворения в жизнь заветов великого Ленина трудящиеся Советской Армении совместно со всеми народами Советского Союза еще теснее сплотились вокруг партии большевиков и верного соратника великого Ленина товарища Сталина.

В 1925 году трудящиеся Армении достигли крупных успехов и в основном закончили восстановление народного хозяйства. По сравнению с 1922 годом, в 1925 году посевная площадь Армении увеличилась в три раза (295,7 тысяч гектар), приблизившись к уровню 1913 года. Значительно возросла оросительная сеть, поднялась урожайность. Успешно шло восстановление животноводства, которое также приблизилось к довоенному уровню. В условиях новой экономической политики, в деревне стало намечаться некоторое оживление кулачества. Деревня расслаивалась. Однако, расслоение советской деревни было диаметрально противоположным расслоению капиталистической деревни. Благодаря помощи советской власти, положение бедноты улучшилось и часть их переходила в среднее крестьянство. Улучшилось и положение середняков. В деревне усилилась классовая борьба. Бедняки и среднее крестьянство, сплотившись вокруг советской власти, боролись с кулачеством и капиталистическими элементами. В этот период в Советской Армении возникает сель-хоз. кооперация и начинается строительство совхозов.

Работы по восстановлению промышленности в Армении с 1923 года

велись в более широком объеме. Параллельно с восстановлением старых предприятий возникает ряд новых отраслей промышленности (пемзы, карбида и текстиля). В 1925—26 хоз. году производство электроэнергии увеличилось по сравнению с довоенными годами в 3,5 раза. В целом в 1925—26 хоз. году продукция крупной промышленности Армении составила 74,4 процента продукции 1913 г. Успешно осуществлялось также восстановление железнодорожного транспорта. Значительные успехи были достигнуты и в деле советской государственной и кооперативной торговли и товарооборота. Улучшились материально-бытовые условия трудящихся масс. С большим успехом шло развитие культуры—национальной по форме и социалистической по содержанию.

Успехи Советской Армении—неотделимой части великого Советского Союза, привлекли внимание зарубежных трудящихся армян. Они обратились к Советскому правительству с просьбой разрешить им въезд в Советскую Армению. В восстановительном периоде совершилась первая репатриация, в результате которой из за границы переселились в Советскую Армению около 25.000 трудящихся армян.

Успешно осуществив труднейшую задачу восстановления народного хозяйства, трудящиеся Советского Союза, под руководством партии большевиков, возглавляемой ее великим вождем товарищем Сталиным, победоносно ведут вперед историческое дело строительства социализма в нашей стране.